

Joqtoquloqa
estelik

К 75-ти ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВЕЛИКОГО
КИРГИЗСКОГО АКЫНА ТОКТОГУЛА САТЫЛГАНОВА

ВЕНОК
ТОКТОГУЛУ

Фрунзе

КИРГИЗГОСИЗДАТ

1940

ҚЫРҒЫЗДЫҢ УЛУУ АҚЫНЪ ТОҚТОҚУЛ САТЫЛҒАНОВДЫҢ
ТУУЛҒАН, КҮНҮНӨН ТАРТЫР 75 ҶЫЛ ӨТКӨН ЖУБИЛЕЈИНЕ ҚАРАТА

ТОҚТОҚУЛҒА
ЕСТЕЛИК

Frunze

ҚЫРҒЫЗМАМБАС

1940

Redkollegija:

V. Vinnikov
Ө. Çakişov
Q. Eşmambetov

QASЪMBEK EŞMAMBETOVDUN

Çaірь redaktsijasь aldьnda сьqть

35029

Библиотека Книжного
Фонда А.Н. СССР

ALЪMQUL YSENBAJEV
Qығалық SSRnin el artisti,
ordendyy aqъn.

AQЪN ATAMA

Beş taşтын оозу vylkyldök
Meltiregen sazьnda,
Qaldajqan сьъп top volup
Çanqorozdun aşьnda,
Oşondo varьp көryştym
Toqtoqul vulbul aşьlqa,
Salam vergen Alъmqul
Сьъпта veş çaşьnda,
Barsam Toqom vulbuldun
Turuptur көр el qaşьnda.

* * *

Апьд aqъn atamь
Oşondo çapь көrgemyn
Ucuraşьp өзyne
Umtulup salam vergemin.
Erteli-kec esimde
Oşondo ajтьp vergenin.
Kөrdym senin tyгyнды,
Kөryştyn syjyp, vastьr dep,
Yndөdyң mendej ininди.
Yc qurcaqan qalьд top
Turuptur uqup tilinди,
El vulbulu Toqom dep
Qavaгьд murun bilindi.

* * *

Qol ojnoso qomuzqa
Kyу sonunu sende eken.

Qoңquroodoj qoşulsa
Yn sonunu sende eken.
Çatıq tartıp ırdasa
Til sonunu sende eken.
Çyregym tolqur qıvandıñ
Totudaj bolqon bul kişi,
Tovıma qajdan keldi eken?

* *

Boj s̄ratın qarasañ
Ökcөгөн altın saqadañ,
Kөzymө ысық көгүнды
Kөтөгүр ваққан atadañ.

* *

Qujulır ығд toqtolvoj
Altın qumqan çorqodoj,
Bir çөнөlsөң ketcy eleñ
Cıvañ tartqan çorqodoj.

* *

Qыjqыqan çerden бөлыгөн
Qılaqtan saal ter сыса,
Qanatın kyuler elirgen
Çarım ај ыrdar tursañ da,
Çadavaj ec kim keviñden,
Çanьта kelgin balam dep
Çan deney erip verilgen,
Agalaşыр көр çyгүр
Alдық ylgy çөnyñden.

* *

Dıvanda sajrар ыrdasañ
Turuptur көр el tañ qalıp,
Tegerekter qalıñ çurt
Teminişip çamdаныр.

* *

Ijñiçe salıp kyy certip
İmerip qolıñ ojnoqon,
Aqыñд kenep kişi eleñ

Ar sonundu ojlоqon,
Aјtsañ eken Toqо dep
Keviñe kişi tojвоqon.

* *

Qomuzcuda çoq ele
Qol imerip qarqanь,
Kylө vaqыр Toqomın
Kyuler ynyñ tarqanь,
Kyulөnyр ыrdar otursañ
Kykyk eleñ saqtaqь,
Aidyñda çatыр vilinvej
Açaldыñ cartь qarqanь,
Qасырqan tujqun şekildyy,
Qalyñ elin tarrady.

* *

Arqыmaq eleñ buudandan,
Ar tyrdyy şumduq көrsөtyp
Altыmьş tyrdyy quulanqan,
Kylвөгөн kişi qalcy emes
Qaşыna kelip turqandan.

* *

Toqojdon ucqan vıvuldañ
Toıquqan qыrqыз elinñin,
Tovıñan бөлыр ајьгды
Tору сыrtар өlymdyn.

* *

Qara vajыр çan volsoñ
Qalat eleñ vilinvej,
Qalyñ topto şaңqyldar
brdadыñ dalaj syгynвөj,
Unutulajst oşonıñ
Uşu kyñde tıryydej.

* *

Elestep, ojlор çyгөmyn
Ercişip çyrgөн kezinñi
Ujadan vaqыр соnoјtqon

Ucırqan atam sen elen
Unutrajmın özündy.
Kөnyldө turat kyylөryң,
Qulaqta turat yndөryң,
Kөnylymdөн сьqавь
Qoşulup ьrdap сьrgөнym,
„ьrdap сьrgyn balam“ деп
Esimden сьqраjt bir kevin.

* *

Çaş kezimde çoluqur
Kөrgөнym сьrөt esimde.
Çaş balam деп tarvija
Bergeniң сьrөt esimde.
Qalьң eldi qubantьp
Kylgөнyң сьrөt esimde.
Qanatьn qaqqan vьlvuldaj,
Tyrlөryң сьrөt esimde.

* *

Qadьgьndь kynde ьrdajt
Qaşьnda өskөн valdarьң
Өzүndyn tiryu саqьңdaj
Uqulat kynde şandarьn.
Kөk өrdөk vөjlөp, qaz qonqon,
Kөл esinen сьqarvajt,
Kөk өryş çajnar mai çatqan
Tөр esinen сьqarvajt,
Kөryнyp emgek, el tapqan
Ken esinen сьqarvajt.
Arqьmaq vajlar at carqan,
Ala tooluq aq qalpaq
El esinen сьqarvajt.

* *

Ylgynды альр birge өskөн,
Yjrenyp çaştan bir deşken,
Qoşulup topto syleşken,
Qomuzun tolqop kyylөşken,
Qatar ьrdap yndөşken,
Qoşo сьrgyp ylgy alqan
Men esimen сьqarvajm.

* *

Atamdaj volqon çan elen,
Artьnan eercip bir сьrgyp
Ylgynды alqan vala elem.
Elestep kynde ojlosom,
El icinde сьrgөndөj
Esimde Toqo var elen.

* *

Өlgөн çoqsun tiryysyn,
Qomuz certip, ьrdaşьp,
Qoşulup birge сьrgysyn.

* *

Өzүң qajrat bergende
Qaruuqa tolqon vilegim.
Qadьrduu Toqo atamdь
Qalqьma ьrdap сьrөmyn,
Toqtoqul деп ьrdasam
Tolqundaj veret сьrөгym.

ÇAMBUL

(Qazaqtyn el aqyn, ordendyy)

ТОҚТОҚУЛ

Nemerem bir kitepti oqur çattı,
Kitep sözy ar kimdin könylyn tarttı.
Bajqajmyn: tñşaqandar könyly şat,
Alqandaj ar sözynen bir lazzattı.
Qanbşyr mooqumdarı, çırqar çanb,
Tyr etrej qyzqyna avdan vattı.
Çan erip, çyrek degder, vojdu vijler,
Deneni asyl sözdör cymbrattı.

* *

Almazdaj qaj bir sözy çarq-çurq çajnar,
Otundaı saqylqandyn vul çarqylar,
Tyz çetir tñşoocunyn kökøjynö,
Ajvatyn birde cındar, birde çajrar.
Çetelep çurt qyjalyñ, ojdu vezep,
Əcrəstəj çyregynö qujqan çajrat.
Bəlyngən əzgələrdən aşqan kylyk,
Bryna söz asylyñ tizgen şajlar.
—Qaryraj,—dedi ar kimder—kimdin bryñ?
—Berejin emese ajtyr, dejmin—munu:
Antarqan Ala-Toonun bry əzənyñ,
Qyrgyzdyn vul ataqtuu Toqtoqulu!
Toosundaj Tjan-Şandyñ vojı vijik,
Toqtoqul əzgə vutkən brydyn cıdy.
Səzderi sap altındaj közdy tarttyr,
Çanbnda tamaşalar turvajvızvı.
Bry menen əcrəs ylygy salqan aqyn,
Qaratpas taçyqatyr qandaj çandy?

* *

Tandalqan çyzdən, minden el kylygy,
Ojqotqon el çyregyn taç vulvulu.
Əzynyn bir vojuna vutkən aqyn,
Qyrgyzda kyynyn körkü, səzdyn guly.
Ynylsən tereç qarar brylarbna,
Kərynər el qıvancı, eldin muçu.
Manartyn qylydaqan qylycınan,
Çazqanvaj Toqtoqul er brydar turdu.
Əzilgen bir zamanda çaşyn tögür,
El, çurtu qantip çaqşy kərvəs munu!

* *

Toqtoqul çoosun saqqan vul til menen,
Çooqo da ajanbastan qatuu tijgen.
Qoi, vutun temir cınçyr bir voşotroj,
Ajyrgan tar qarasta çarby kundən.
Sivirdin tyrkyryndə çyrgəndə da,
Çyregy çaşyqan çoq, elin syjgen.
Albstan el qulaqyn eləndetip,
Zuulatqan necen sonun yndərynen.

* *

Ojlosom Toqtoquldaj aqyn erdi,
Çyregym ali kynge elçiredi.
„Azattıq, azattıq!“ dep ansap ətkən,
Toqtoqul emi ojlosom el çyregy.
Zamanqa şol enşegen çajdy qanat,
Toqondun erkin, azat emki elderi.
Lenin, Stalindin uluu tuusu,
Çerinde Toqtoquldun çelbiredi.

* *

Bələgen Ala-Toonun ojın, qyzyñ,
Baçytyn çajnar turqan kərem nurun.
Tel əskən bir voogundaj qyrgyz eldin
Teç əskən nurluu qyzyñ, sonun uulun,
Oşolordun dovuşunan uqamyn men,
Şajraqan Toqtoquldun vulvul ynun.
Zor əlkəm ovon menen brydar turat,
Sykymdyu Toqtoquldun bryñ, kyysyn.

El syjgøn ezgi nerse çoqolorvu,
Салқань варвь айтқыла менін munum?
Ақындьн мангі өспөстөј кымбөзүнө,
Ушul ыг eskertkicke қојқон gylым!

QALBQ AQBJEV

Qығқыз SSRnin el artisti,
ordendyy aqьn.

ТОҚТОҚУЛ

Toqtoqul aqьn ele daңqь cьqqan,
Dyvyrtyn qьғқыз, qazaq vutyn uqqan,
Qығқызда qьmbat vaaluu bulbul eleң,
Barqьndь bilgen emes manap duşman.

* *

Eşmamvet, Çoloj, Qurman, aqьn Qalьq
Qomuzqa ыrdaj cьqqan ovon salьp,
Qoj vaqьp, qazan asqan malaj elek,
Qoşulup şakirt bolduq ylgyndy alьp.

* *

Eşmamvet qoj qajtarьp cьrgen çerden
Qor cьrup qojculuqtan cьdөp kelgen,
Qutqarьp qarьzn төлөp attap, tondop
Tanşьtp tattь sөzdөн savaq bergen.

* *

Talьvaj көртө, topto kynde ыгдаqan,
Tamaşan tattьsьnan el qivanqan,
Qajqь, muң qaraluular uqqan saьп
Kөkөлөp көөнyn acьp, көp cьғqacьn.
Oң qoluң maşinadaь ырьдаqan,
Өtkөrdyң өmyrynde tyrdyy zaman,
Men көrgөн qьғқыз elde Toqtoqulqa
Teң kelbejt qomuz certip, ыг ыгдаqan.

* *

Ertede emgekcini çapьrt ezgen
Dalilsiz dalaj eldi aq devesten,

Радьса, вай-манартын қылықтарь
Сүрөкты зырыдатыр кетреjt esten.

* *

Манартар ақ есenge murut deşken
Тоқтоқул ошондо нақ елден безген,
Кувөсыз радьсаньн өкмөту,
Кунөөсыз елден вөлур Сивір кезген.

* *

Ақтмьн деп айтқан менен ішенбестен,
Алтмьş eki адамдь кішendesken,
Асть атуу, қалқандарьн ајдоо, вайлоо
Ошондо Тоқом елен Сивір кеткен.

* *

Ketkensiq el icinen suudaj aqьr,
Qajqьnьn сүрөгүнө otun çaqьr,
Butunđa temir kişen, qoldo zoolu
Azapta dalaј çyrdyң eң sarqajьr:
Qacaqan at orduna kişen salьr,
Qajqьnuu kynde çyrdyң Sивір varьr,
Zavajkal, Irkut, Sивір arasьnda,
Muң kyudөн musarьnьq ovon alьr.

* *

Sивірде он қылы çyryp aman keldin,
Сырдаşьr bir өskөngө salam берdin.
Зьтмьrap als çerge ketken Toqom,
Turmuşun ajta keldin көргөн çerdin.

* *

Kelgende Arьm voluş elde turdun,
Eneden tuulur өskөн çerde turdun,
Tattь sөz, talbas tilin taңşьqanda
Qubanvaj qalqan emes teңtuş, qurьnu.

* *

Bir kelip, eki qondyң Qaratalqa,
Men malaј Qaratalda mal vaqqanqь,
Kyndyzde qoj qajtarьr, tyny at vaqьr
Yј tişueј çatuucu elem mal sarajda.

* *

Кун—tyny тьнвај sajrap sarcavaqan
Sonunu bir aј çatsa tarqavaqan,
Toqtoqul vulbul elen көркөm yndyу
Qubanvaj qalqanь çoq ec bir adam.
Oşondo çañ көrdym Toqom seni,
A deseң atьnьqan ьrdьn keni,
Talanьm varьnьna көзүң çetip:
„Azьraaq ьrdap qojcu,“ dedin meni.

* *

Beş altь ooz ьrdap өttym amandaşьr,
Өrөkyp өrt çyrөгym çaman şaşьr,
Qutulur malaјnьqan ьrdaqanda
Bir çyryp ylyңdy aldьm, zamandaşьr.

* *

Qьrқьzdьn қылы алдьnьqь çoqosy elen,
Kөp çьldar birge çyrgөн çoldoş elem,
Çol taanьr, ylyңdy alьr өskөн Qalyq,
Dajьma seni ьrдавaj qojmoq velem,...

* *

Şamсьraq, vulbul Toqom seniп,
Unutraj ylyңdy alqan ьnьm menin,
Oјqo alьr, oqur çyrөг ubaq uşul
Erk alqan Stalinden қьrқьz elin.
Buqara kedeј anda muңduu zarda,
Qarşьqьr ьrdap өttyn manartarqь,
Qarьnьq çetip өldyn vulbul Toqom,
Qaraңqь tyn çoqolur, taq atqanda.

QALBQ AQIYEV

TOQTOQJULDUN ESTELIGINE

Buivuu elen adamdan
 Muqam menen sajragan,
 Ojundan syqyp sanat ыт
 Orqur, orqur qajnaqan.
 Baatyr ele cyrögyn
 Padşadan tajvaqan,
 Manap menen birigip
 Balısa qartap vajlaqan,
 Baatırnıń qylqan şumduqı:
 Çaşında Sibir ajdaqan.

* *

Esen munduu musarır
 Özyn menen bir cyrğen,
 Öz elinde cyrğendej
 Öneryn şajır kyldyrğen.
 Kişenden butun voşonup
 Ala-Too qaraj qacqanda,
 Arqasız kendyn Toqtoqul
 Ajlasız çөө vasqanqa,
 Qyjnalqandy silbedin
 Qyzy öñyñ azqanda,
 Ar—kimden qajır suradyñ
 Avьdan qardyñ acqanda.

* *

Toquz çylda toiqonup
 Keldin ele eline,
 Toqom aman keldi dep
 Elin kirgen demine,

Turdun çaşar Toqtoqul
 Tuulup öskөн çerinde.

* *

Padşsa zalım qulady
 Emgekci eldin vaqyna,
 Brqыр qonup sajradyñ
 Cьnarдын gylduy şaqyna.

* *

Baaluu sözyn dyjnөгө
 Tarap çatat vazыр,
 El oozunda qalqanь
 Kelip çatat çazыр.
 Kөvy qaldь keniñdin
 Özyn menen çaşыр,
 Byt dyjnөгө taraldь
 Cetinen bir az qazыр.

* *

Toqson çaşqa Toqtoqul
 Kelbegenge qaravьz.
 Bygynky gylduy zamandy
 Kөrbөгөngө qaravьz,
 Eskerdi көsem Stalin
 Dyjnөnyñ nuru—atavьz.

35029

Библиотека Института
 Филология СССР

Bularдын унын уқсақ дешип, қуштар болуп тұрушқан құрт оқо ветер савырсыздана берішти.

Екі ақын да құртту анца кыттырыспөды.

Төшү асық көпнөк кижген, ваһында ақ топусу бар, ваһын қалц-қалц еттіріп бір адам дөңдөн көрынды.

Төрө сорпу деген адам екен. Ал, Ата ешөнді келишін кытыр, қолунда тұрған еле.

Ошол Төрө сорпуну қарар алып, адегенде Ешмамбет ырдajt:

Қонышу шіер көпкөк сөп
Келишкен екен қергесті
Еі соқулса ырдаяған
Ешмамбеттин термеси
Тетигі елюгө келген қартандын
Емне үсүн қалтырдып қалқан келдеси?

Анда Тоқтоқул, сорпудан илменбеј, Ешмамбетке қооп берет:

Тоқој тартқан ақ арқан
Тор қасқа аттын кермеси
Тор қыяндь гүлдөкөн
Тоқтоқулдун термеси.
Битірді қыяп сөп сүгүр.
Тын терметіп уқтамай
Ошондон қозқолуп қалқан келдеси.

Муну уқушур:

— Баса ырас емеспи?

— Қайран вилбулдун айтқань!—дешип, құрт да сорпудан қалта-ныңрај, ақындардын айтқандарын қақташат.

Ал аңқыса болвој:

— Ата ешен пирим кеіе қатат қарықтық! — деген қавар уқулат.

Көрсүлік, Ата ешөнді даңазалашат. Бір қатар сақалдуулар:

— Ата ешөнді алдынан сықалық, сүгүндүздөр дешип, екі ақынды еерцитіп қалышат.

Ата ешені ким десе, ақ воз ат мingen бірөө екен. Қин ұрқандај болушур, қыялјақ қығқ—елуу дувана зиркилдер ақ урушур, анын артынан сөө сурқар алыштыр.

Ата ешөнді—олуја санақандар,—ајланајын қарықтық! дешип, кувүрөшур сыянышат.

Қин ұрқандај қоруқтарь менен таасир етіп, қараңқы елдин көзүнө олуја көрынур кеіе қатқан Ата ешөнді көрушур, ақын-

дардын қысығы қайнады қана құрт көзүнө олуја болуп кеіе қатқан Ата ешөнге қатуу ајтыштан тартынај ат устынөн Ешмамбет ырдajt:

Ајал еркек соқулуп,
Артынан қалмај сүг ошо.
Ақ сапандуу, ақ селде
Тее алдындақы қозқолған
Ақ воз ат мingen ким ошо?

Анда Тоқтоқул Ешмамбетке қооп берет:

Алдына келсе сыялақан,
Ајдыр, қосқор қыялақан,
Айдақаны болвосо
Ақыртыке барқанда
Азар сөп қанын қыялақан
Қанаттын қуірү менде деп,
Қалпын алдар сүг ошо.

— „Ата ешен бирим“ дешип, даңазалақан құрт, ақындын вил сөзүнө танданышат. Қалпа—ешөнді олуја санар алышқан кеіе бір қараңқы адамдар:

— Е ақрасул...

— Қарықтық олујаны... Дешип, алдыртан кувүрөшөт. Біроқ қин ұрқандај болуп кеіе қатқан ешөнді көрушур, ақа қарата, тосур тұруп ырдаяқан ақындардын ығын уқушур, көрсүліктүн қивансы сықты.

Баса көрөөйсүңөрву, құрт? Үшнетіп, алдақан алдамсы еле қо?

— Мунун қайсы қерінде олујасылықы? дешип, елдин бір даағы ақындарға ыраазь болуп қатышты.

Көздөру шамдај қаныр, сүздөру терең ојқо ватыр кеткен екі ақын ат устынде шаңдуу тұрушур, ырдар қатышат.

Ооздогунан көвүк сасышыр, вурқулдар зикір салышыр, ешөнді артынан қалмај сөө сурқар алышқан қыялјақтарды көрсөтө Ешмамбет ырдajt:

Еерсір сүрөт артында
Елюгө қақын дувана

Анда, Ешмамбеттин сөзүн сөнөтыр, Тоқтоқул қооп берет:

Алар—естемет илген қоқ,
Елден ешен кеткене—
Ертеп қурсақ тојқузқан,
Еі аңдықан увара.

Çajdaq taj minip, bulardь eercip çyrgen vala vьrs kylyp çivardi da, tajьnь çalyна çata qalyр alaqanь menen oozun vasyр eki çaqьn qaradь.

Aqьndьn sөzynө maasьr voluşqan çurtun көvy kylyp çatьşqan ele.

Bala, alardь көrdy da, çajra tajьnьn ystyndө ejdө volo qalyр, qьtqьlyqtar davьşьn сыqara kyldy.

Uşundaj Ata eşendin kesiri;
Ajdatьr Ştєr vөlgөndө—
Acuum kelip, ic çajnajt
Uşundaj aq seideni көrgөndө...

Çurtun bir daarynьn sөөktөry çasьr: —O çajran vulbul, asь vulbul!—deşip, ajdoodo çyrgen kynyn eskerişip, Toqtoquldu ajaştь.

II

Aradan çyldar өtty.

Bajaqьda çajdaq tajqa minip kelgen aqьndardьn oozdoruna taңdanьr, ьгьn uqmaqqa quştar volup çyrgen vala da erçetti. Orto voljuu көzy ojnoqtoqon çyldьzduu vala çigit vouldu.

Qьz ojunu volup qalsa aьyldaqь өзynyn çaqьn çoldoştorun eercitip ojunqa kelet; ьrdasa yny qoңquroodoj, sөzy şirelyy. Ojunda oturuşqan qьz-kelinderdin көz qumarьn alat. Delevesin qozqor, çyregynө coq salьp qojot.

ьгьn uqur, valaqa icterinen çaqşь көryр qalqandar da voluşat.

Mynөzy çenil, sөzгө acьq kee—bir kelinder toqtono alvaj ketişet da:

— Bezelengen bir molo volot ekensin ee?

— Tim turuucu көzy çoq... ot kyjур turat — deşip, ьrdar turqan valanь көrsөtyşyp, aldyrtadan birin biri сытсылаша verişet...

Yşynetip, qoңquroodoj yny, şirelyy ьгь menen al vala qьz ojundarynda aьyldьn kelip-qьzdarьna syjkyndyy volot.

Vara-vara өз aьylnьn aqsaqaldarynьn aldynda olturup qomuz certip, ynyn çoşot.

Mьnda olturuşqan saqalduular da, valaqa ьraazь voluşup:

— Balı, qaçылаьn!

— Ynyn çaqşь, sөzyn çaqşь eken.

— Bizdin eiden da biri сыqсын yşynetip.

— ььсаqqa sar volcu vala turvajьdvь? deşip maqtanьşьr, valanьn көnylyn көtөryр qojuştu.

Al, uşul kynden tartьp—bir aьylda volqon aşta, tojdo ьrdaj turqan vouldu.

Kyz keldi. Aş, tojdun dooru çyrdy.

Aqcijde, Çanqoroz degenge aş verildi.

Саqьыqandar da, саqьылаqandar da dyvyrөp aşqa ketip çatьştь.

Oşondo Orozaalь degen adam, өз aьylnan сыqьr kele çatqan valaqa kelip:

— Aqcijge Toqtoquul ataң keldi dejt, valam! Men eercitip varajьn. Ataң menen taanьşьr, ataңa ucuraş. Çaqşьnьn şarapatь volot, көryр ylyy al! dep, valanь eercitip aldь.

Bala, Toqtoquldaj atasьnan ylyy alsam degende aq etken-den taq etcy ele. Emi oşol adamqa taanьştьrmaqqa өзyn eercitip kele çatqan kişige, icinen alqьş aьtьp olturdu.

Biroq, çoldo qarata—Toqtoquldaj uluu adamьn ystynө kirip, qantip көryşyyny ojlonup, al adamdan emiteden ele syrdөp, valanь qaltьraq vastь. Al, Toqtoquldaj aqьndan ylyy aьştь ojlonup bir qubansa;—qantip ucuraşar ekenmin dep çajtьr asan çajqь tartьp syrdөdy.

Al anqьsa aьylda çaqьndaştь.

Aьy ysty qazandaqan el. Toqtoquul olturqan yjdyn tuurduqtarь сыjьlyр, yzyktөrynyn etekteri çoqoru көtөrylyр, evaq ele qьzьl uuq voluptur. Yjdyn ici da el, сыrtь da el. Uşunca көрçylykтын mooqumun qandьrьp, çyregyn elçiretip, aqьndьn tolqur сыqqan yny uquldu.

Valanь eercitken kişi, tigindej kelip attan tyştь. Adamdan çol tijvejt. Tigil kişi—saqalьn qadьrqa salьp, aьsьqь aьyldan kelgendigin eskertip çatьp erter yjgө kirdi. Bala сыrtta qaldь. Bul vala emes, mьндаj valanьn on ekincisinin ata-ene-simin degen dalaj avьşqa kyvyrөp, dalaj kempir vuyçyrөp yjgө vatraj qalyр—сыrtta çyryşet.

Alar, aqьndьn aьtqandarьn, сыrttan uquşqandarьna ele ьraazь.

— O vulbuldun yny!

— O vulbuldun sөzy,—deşet.

Çurunu kijingen, ubajьmdь көр tartqan, sөgy çuqa bir kempir:

— Uşul өndyy adam da bir kezde suuq topuraqtь çazdanat ee? O şum өlym aj!—dedi da, betterin vьlydatьp, erdin

Альмқул бала, Talastan ketkence, Тоқтоқулду еерсір бирге сурды.

Бироқ, аш—Ҷанқороздој белгилуу кишиники болқондуқтан ашқа ојоз да келди. Ојоздун келиши,—сұрттун cordonunda көрүнөө ырдасқа Тоқтоқулдај ақынға шарт берведі. Анткені, ал kezde ојоз izdetip, Тоқтоқулдун артынан тушур сурғөн kezegi болсу.

Egerde анын, бул ашта var ekenin ојоз билсе, tutқундар өз ийлигин işke ашыраарь şeksiz ele. Ошондуқтан анын çoluna қавылај, көз daldaada Тоқтоқулға да ваşын сақтаşқа туура келди. Ојоз kelgen аялға, ал çоловој cetter сурды.

Сақынған сұрт, ақынның anda да ырдатышты.

— „Тоқтоқул мында сурет“—деп, ec kim ојоздо вагьр, анын устунөн ајдақ да болқон çоқ. Bir аялда турушур, Тоқтоқулдун var ekenin ојоз да билведі.

— Сұрттун көлекөсынөн ајланајын!—деп elge, Тоқтоқул да ыраазь болду. Çet—çaqada ырдар сурө берip, çанындақы Альмқул балаға өз улгусын көрсөтти.

— Sөzdy çamaşтыра берсе ele ыг volo бервејт, valam. Ырды uqsa қалаққа сүлкүмдүү, мааниси tereң, çанға çақымдуу болсун; сөз qазынась ақындың ақынның оозунан тавылат. Ырдаямын деп болор—bolvostu сатыштыра берip, қайран сөзды qорқып, varqын ketirve, valam.

Торто ырдalucu ыг bir ваşқа. Ырдаçанында өзүндүн uquularының сьғып билip турup ырда. Bajge атындај аңылар, сөзгө erkin болқун. Men қандај ырдаят ekenmin, vajqар qal. Улгүмдү ал. Sen дақы çаşьң — çаşарың var, көрөруң көр. Men өlgөндөн kijin,—„Тоқомдун сөзү“ деп kijinkilerge ајта сүрөрсүн...

III

Dalaj көр suu ақыр ketti, dalaj qара çac ақарьр болду. Al турқай ваштақы tartipsiz zaman бузулup—анын ordun çаны door vastь. Ötkөл kenidi, өрыş tyz tartьт. Adiletsizdik аңтарына тышур, adamkerçilikтин qара қыды qақ çарқан ийлиги kelip орношо ваштады. Kyn өtkөн saјын ушунетip eskilikti—çaңьық çenip, çамандын orduna çақьь kelip olturdu...

Bajaқыдақы аялдың буqарасының mojnuna тоқуздар ајьр ојлор adam ақына semirip, сұрт устүндө cardар çatcu qара

өзгөј ийлердин emi qавақы qарьь тушур, qарьнь vөksөrdy. Bij emes—ојозу ontodu.

Ань көргөн vajларь, ата ешен, sorularь:

— O aqрасul alla...

— Төөнү sel alsа, eckini asmandan көр деп... Aq paдыша тақтысьнан қалақандан kijin vizdin тақool қансалық—дешип көздөруне çаş алышты...

1928-çылдың кызу келди.

Қубаныетуу Октявр мајрамь болду.

Aқciјdin өзөny қызы-тазы гылдөdy. Qалың qара сұрт typ ketөre bir çerge ваş qошушту.

Bajaқыдақы көртөн qорунған Альмқул баланың да, қылурутu saјьльр, залқардај çigit болқон qурақы eken.

Qара çal at miniptir; qадыrese ақындың elesin көрсөтup, ырға қалқанда vajge атындај аңылар, қубаныетуу мајрамды quttuqtар шаңььр турду.

— Bulbul Тоқомдон улгы алған ақын бул—дешип, сұрт ақынды qurcar, el vөksөnyн eginindeј tolup турушту.

Al аңьса болқон çоқ —

— Pишкекке ketken Тоқом kele çatat!—deјt degen төментөн qavar çetti.

Bul qavardь uqар zamат ырдар çatқан ақын ығын тоқтотту. Тоқтоқул kele çatat degen qavar çeter zamат, көрçулык дақы kycөp толқуду.

— Bulbul Тоқомдун алдынан tosup сықалық!

— O kecikpeј çyrgyle!—deшип, el Альмқулду ортодо алысьр. Aқciјdin ојун дүнгүрөтүшур төмен qarар сүгүр қалышты.

Te көр çerge kelişip, qалың el Тоқтоқулдун алдынан сықалышты. Çанында qадимки çолојьсь var. Ekөө, Olujatadan beri nemis дықандын aravasьна olturup kele çатыşқан eken.

Tosup сықалықан көр el, Тоқтоқулду көрыскөндө curqurар kelişip qол veriшти.

Elden çol vөгөldy. Arava тық тоқтodu. Bireөнyn eeri оор ketip, Тоқтоқулдун qолун qојо берip, qайра tyzөтup çattь. Bireөнyn etek-çeni aravanьн сықасына ilinip qальр тыт-тыт ајьықанына qaravaј:

— O Тоқо, асыл ваşьңыз salamat çyрөсызvy?—деп, ecender çovurар çатышты.

Тоқтоқул çана анын çанындақы çoldошун tartьр kele çatқан aravanьн eesi—bul oқujanь адеp көргөндө, буқа ақылы çetpeј, ec ајласьн tappај қалқан ele. Işтин çөnyнө тышунур алған

son, eline uşundaj varıqtuu adamdı da aravaş majışraı tartıp keke çatqandıqına qıvabır, qatuu bir qatqırıp aldı. Qajra turup emi çapı kergön kişisindej, özy tartıp keke çatqan sa- rı avışqanıp vaşına bir, ajaqına bir qaraj verdi.

Bir aqsaqal cal Toqtoqulıqa qol verişip alqan son mındaj sıqtı da:

— O çurt, siler, qol verişip ajaqına sıqar emessiler... emi Alımqulıqa çol bergile! Toqom ekөө көryssyn!—der vaqıldadı.

— Toqom öz ujaşınan ucırqan balası ekөө көryssyn... de- şip, el kijindej verdi.

Oşondo Alımqul aldıqa ötur ırđar ucıraşat:

Qaalap alıp keiti ele,
Qandaj boldu Bıškekte?

Aravaşın ıstynön Toqtoqul çoor veret:

Qarında Toqondu—
Qalın qırqız izdegen.

— Seni vıtyrı qırqız unıtrajt—der, kerpılyk urmattaşat.
Qıvabıqtuu majram çönünde ajtır, Alımqul ırđajt:

Qızıldan qoldo vajraqı
Qızıq boldu majramı;

Toqtoqul tosıp turıp, anıp ırına ırın ulajt:

Qızılıp çırğön kedejler,
Qırqızıp vıgıp sajradı.
Qızılta vıziq vajlardı
Qırqızdan völyp ajdadı.

Aqındın majramdı qıttıqtar ırđaqan vıl çolqu ır da kerpılykty tolıquındatı. Tosıp kelışken el, Toqtoquldu urmatta- şıp aravadan taq kɵterıp alıştı.

— O Toqo! emi izinizge tışır çırçı oıoz çoq. Aqıjđın talaası qızıl-tazıl gyl. Çurtın qıvabıqtuu majramdı majramdap çatışat!—deşti da, el Toqtoquldu çorqoqo mingizıp alışır, dıç- gıreç çenep ketiştı.

TOQTOQULDU ESKERIP

Qajran ömyr çırıtma veş
Çaşqa varar vılsocu,
Qajran çandı qol menen
Çasar alar vılsocu*.

(Toqtoqul)

I

Qantıp kelbejt ırđaqın
Emki sonun ömyrdu,
Taşqın çırqal dajrası
Tolquındatı kɵnyldı.
Ooz acsaq çoldoşor
ır vermettej tɵgyldı,
Çer nur menen valqıdı
Çajnar çırqal kɵryndı.
Kɵlderdė emi ajlanat
Kɵlvp ucır ɵrdėk, qaz.
Kelgin qışun çajnatıp
Qıcaq çajdı suluu çaz.
Kɵzym salsam suqtanıp
Vajcecektej ömyr çaş,
Çajnar sıqtı gylđery
Mındaj çırqal tavıvas.
Sajlar tolıqır suu aqtı,
Aj çaşınvaj taç attı,
Taç qalarlıq vıl turmuş
Taş voorunan gyl actı.
Tanda asmanqa valvıdar
Solron sıqır nur cactı,

Aqsaqaldar, çaştar da
Çығал ығын ыдасть.
Bizdi asmanqa ucurup
Berse Stalin qanattь,
Aş wьşьmdaj ajlandьq
Alaj, Aqsaj, Talastь,
Şumqarlarьn Stalin
Toologuna tarattь.
Çaş baladaј qubapьr
Çығар kylyp turamьn,
Asman toonun waşьnda
bьm menin quralьm,
Bul quraldь kɵtɵrүp
Çooqo qarşь sunamьn.
Өz kezegi kelgende
Bir er suurat qьльсьn,
Bir er atat pulemjot,
Bir er ajdajt samoljot,
Kezeginde bizdin ыr,
Qarool qarap asmandan,
Oq bolup çooqo atьlat,
Daarь bolup casьlat.
Uu tytyngɵ ajlanьr,
Qancьdardь qacьrat,
El qorqooqo çɵnelɵt,
Asker bolup şattanьr...
Qьзы sekti arstapь
Azamattar qubatьm,
Asman çerge çajььr,
Çetilgen kez qanatьm,
El da wьgyn asmanda,
Men da wьgyn asmanda,
Mensingender qarasьn,
Stalindin balasьn.
Tomoqosun wьrkьttyn
Alьr turqan Stalin,
Өzy kɵkkɵ kɵtɵrүp
Salьr turqan Stalin.
Adam zatqa nur çьraq
Çaqьr turqan Stalin.
Qaqьraqan cɵldɵrge

Kɵl toqtottu Stalin.
Oşol cɵldy çajloonun
Tɵrge oqşottu Stalin,
Çer çyzynɵ sajraçan,
Bizdin eldin aqьnь.
Stalindin qolunda,
Baatьrlardьn waatьrь.
Qalqьdaçan qarьlar,
Qajra çapь çasalьr,
Qatarьnda çaştardьn,
Qalçan kezi çaşarьr.
Awakeler bul kyndɵ
Qanat wajlar çyřęy,
Tyştɵ çyrgɵn elestep
Qolqo tijip tilegi,
Qarьnьn da, çaşьn da
Ata Stalin tiregi.
Bulbul Toqom ɵtşɵ da
Atasь ele termenin,
Aзыr qalçan sɵzy da
Qalqьm senin ermegin.

II

Bulbul eleç Toqtoqul
Bojdu eritip taңşьçan,
Wьrkьt eleç ajlanьr—
Asmanqa cьqьr şaңşьçan.
Br darijasь aqьucu,
Eercip senin artьçan,
Seni bilbes çap warь
Too elinde çalьçan.
Oozuңdan ыr, çomoq
Өzy turcu tabььr,
Ojnop qomuz qolunda,
Sajrap saqa waqььr.
Ynyң menen kyundy.
Eңser elin saqььr.
Uşul kyngɵ çetkirweј
Qoldon aldь qarььq.

* *

Алтын ваагъ аркътақ,
 Буудан болқон ивақъ,
 Қумда оjnoso талвақан
 Қулан болқон ивақъ.
 Елиң Тоқо бул күнде
 Автомобил мingen kez.
 Тoodon тооқо шамалдај
 Зуулар четip kelgen kez,
 Асман, çerдin тапавьн
 Елиң Тоқо билgen kez.
 Еми турмуш биздики
 Елим degen er өлвөйт
 Қан мајданда қармашқан,
 Еl қорқону шер өлвөйт.
 Ақылмандап өзүңдеј,
 Алтын Тоқо degi өлвөйт.
 Өзүң елдин уулусуң,
 Өзге өлсе да еl өлвөйт.

* *

Чајъ—қышъ солуvas
 Гүлдег өскөн ивақъ.
 Гүлдуу турмуш төгүнө
 Қыздар четкен ивақъ.
 Соодур көздуу қарындаш
 Қалынданар қурақъ,
 Биздин өлке көз четкис,
 Гүлдуу турмуш турақъ.

* *

Ағыстандај азамат,
 Ај сымбаттуу қарындаш,
 Көңүл қаалар қошулқан,
 Мындај сујуу тавылас.
 Еңсегенге қол созсо,
 Четкен кеzi қалың қаш.
 Биздин қаштар қылдыздуу
 Күтөр болсо қарындаш,
 Қандај қигит сақыллас...
 Ленин, Сталин алпестер,
 Ајықтырды қаранды.

Сөкпес қылды көңүлду,
 Өлвөс қылды адамды.
 Еми адамдар қааласа,
 Қылдызқа учур баралды.
 Еми адамдар еңсесе,
 Ајдан қавар алалды.
 Чер да қажра қаралды,
 Еl да қажра қаралды.
 Коккинәки, Параниндер,
 Көккө, çerге таралды,
 Еңсегенсин Тоқтоқул,
 Өзүң ушүл заманды.

* *

...Көзүң менен тојунду
 Көрвөј кеттин Тоқтоқул,
 Ақсақалың қажқалтыр
 Қырвөј кеттин Тоқтоқул;
 Біроқ биздин қыркөкө,
 Толқундарың тоқтоду.
 Есен қандың даријасын,
 Басыр өткен биздин еl.
 Ақыр ушүл таалајқа,
 Басыр четкен биздин еl.
 Чердин көрky еl екен,
 Елдин көрky çer екен,
 Қан буткөңдүң кеміси
 Чер бир қатқан кен екен.
 Чердин қожнун аңтарқан,
 Еl қенілес er екен.
 Елдин улу Тоқтоқул,
 Елде сенin bereкен.
 Тоқтоқулдај булбулдун
 Довушун degi kim basar?
 Тоқтоқулдун толқуну
 Елдин қаның қырақатар.
 Ала-Тоонун қашқа суу,
 Тоқтоқул деп ырдашар.
 Көк тіреген қарақай
 Тоқтоқул деп ырдашар.

Kök tiregen qarşyqaj,
Toqtoqul dep şyrdaşar.
Tolqon mendej çazuucu,
Toqtoqul dep sajratyр,
Toqson toquz ыг çazar,
Ala-Toonun şumqary,
Toqom dep qanat qaqrajьь.
Ыьыq-Kөл, Soq-Kөл, Satьг-Kөл
Toqom dep tolqur çatrajьь.
Too tuulqan çaş aqьь,
Toqom dep varaq asrajьь.
Qalyң elim kyrgyрөp,
Kyundy syjур tartrajьь.
Toqtoqulu elimdin,
Tolqutar kezi qarqajьь.

BULBULOJA

Aq qalraq qьyqьz el—çurtum
Aman çyrsyn decy elen,
Altь san çьььн соçulsa
Arтыqса bulbul көrky elen,
Alyьsa naamьң uqulur
Alajdan ыгсь kelci elen,
Aqьь suudaj taşьdan
Altьн sөzdyn kenci elen.

Taqasь elen dulduldun,
Tamaqь elen bulbuldun,
Aqьь elen ecendin,
Maңdajьnan ter ketken
Altь san çьььн termetken
Taңdajь elen cecendin.

Tolqon ajdaj nur casьр
Çajnacь elen Toqtoqul,
Tolqon çьььн el tursa
Toqtojdoj şirin til menen
Sajracь elen Toqtoqul.

Kөзың kavxar, tilin bal
Kykyk elen Toqtoqul,
Kyldy Qьyqьz elindin
Mylky elen sen Toqtoqul.

* * *
Adyrmaq toodon ысқырап
Ular елең Тоқтоқул;
Aq varan atsa oq çetpes
Qulan елең Тоқтоқул,
Altı arыs qazaq—qыsqыздыр
Qumarъ елең Тоқтоқул.

* * *
Ajlanьp ucqan asmanda
Şumqar елең Тоқтоқул,
Asьl sөzdyn dajrasь
Qutman елең Тоқтоқул,
Aq qalpaqtuu qыsqызdan
Cьqqan елең Тоқтоқул,
Araşьnda çaşьq çoq
Qurctan елең Тоқтоқул,
Qыjalьn arыq qыsqыздыр
Sьrttanь елең Тоқтоқул.

* * *
Adamьn көzy çetpegen
Saraqqa елең Тоқтоқул,
Ajtqan sөzyn bulьbuldaj
Bir vaşqa елең Тоқтоқул,
Uşul çьrqał zamanda
Turvas veleң Тоқтоқул,
Uluu Stalin çөnynde
brdajt елең Тоқтоқул.

* * *
Muңajqandь kyldyrgeп
Çajdar елең Тоқтоқул,
Ajtarьna kelgende
Aqқuladaj arыştap
Ajdar елең Тоқтоқул,
Aj tijves toodo ulardaj
Sajrar елең Тоқтоқул.

* * *
Bjlaqandь soorotor
Davasь елең Тоқтоқул.

Taңda kyjgeп colpondaj
Çanat елең Тоқтоқул
Aqьn sөzdyn aıqьrь
Qanat елең Тоқтоқул,
Aq tulpardaj tilinđi
Cavat елең Тоқтоқул,
Altьn vaşьn var bolso,
Alysqь çatqan Maskөөгө
Barat елең Тоқтоқул,
Bulьbuldaj tildin көrky ucyn
Stalinden maqtoonu
Alat елең Тоқтоқул,
Qadimki qara kyn bolso
Өcөt елең Тоқтоқул.
Qajqь menen armanda
Өtet елең Тоқтоқул.

* * *
Bejitinđi cьm vaşьp
Qalat елең Тоқтоқул.
Kim көnylgө özyңdy
Alat ele Тоқтоқул
Azьrқь erkin zamanda
Өly emessin, tirisin,
Stalin taptap östyrgeп
brьstuu erdin birisin,
Ataqьn cьqьp aalamqa
Ardaqtuu eidin gylsyn.

* * *
Çetkirdi sovet sanaandь,
Өmyryң qajra çaraldь.
Erkeletip östyrdyk
Arqanda qalqan valandь,
Taalajluu aqьn ekensin
Ataqьn көrkө taraldь.

TOQTOQULDUN SYRGYNDŇ ŇYRGŇŇ KYNDŇRY

ŇyrgyŇz elinin uluu aqyňy Toqtoqul SatyŇqanov menen syrgyndŇ birge bolŇon Bolot Ňyrtaqov 1874-Ňyly, AnŇijan ujezdinde (azyrŇy Ňalal-Awad oblastyňyn oktjabr rajonundaŇy) QalmaŇ—Ňyrgyň alynda, dŇjqandŇn yj-vylŇsynŇn tuulŇan. Atasyňyn turmuŇu oŇr bolŇonduqtan, kŇr uvaqyt ar kimdin qolunda ŇaldanŇr, keede dŇjqanŇylyŇ qylyr kyn ŇtkŇrgŇn. 14 ŇaŇyňnan tartŇr, 22 ŇaŇa ŇyqqanŇa Nusur AbdŇldajev degen manarŇyn ŇylyŇyňn qajtarŇan. ŇylyŇy emgek aqyŇy usyn bir Ňana ulaqtuu ecki aluuŇa arŇasŇz bolŇon. BiroŇ Nusur, Bolottun emgek aqyŇyňn byt berŇej Ňer ketken.

KyndŇr ŇtkŇn. TurmuŇ qyŇylyŇan. Bolot ŇoŇovajdyň ŇoŇo-murat degen vatyraŇy bolur ŇaldanŇan. Andan da emgegi qajtarŇan. Aqyňy Bolottu atasŇy Ňz qoluna alŇan. KedejŇilik turmuŇ ansajŇn qylyndaŇan. Munun ustynŇn radŇŇa Ňkmetynyn byŇyŇ oŇr ŇyŇymdarŇ vularŇy mŇgdŇtkŇn. Ňyrtaqov ŇyŇymdŇ TŇlŇŇdŇn vaŇ tartŇan. BoluŇŇa, biŇge Ňana alardŇn ŇyŇym doolar kelgen Ňigitterine tartŇn bastan qajaŇa aŇtŇr, alarŇa avdan ŇcyguyŇkŇn. Ňyrtaqovdun bul qylyŇyňa biŇ, boluŇtardŇn qyŇyňy qajnaŇan. EŇ aqylynda ŇyŇymdŇ Ňndyruu usyn, boluŇ Ňzy kelip Bolottun atasŇy ŇyrtaqyŇ opusalap, yjynŇ qono Ňatat.

Ňyrtaq qandaj da bolso boluŇtu qonoŇ qylyuŇa araket qylyat. Ňz qolunda ŇoŇ bolso da birŇŇdŇn bir ulaqyŇ qarŇz alŇr kelip soŇot. Et tavaqŇa ŇasalŇr, aidyňa tartylyŇanda boluŇ suuŇ kŇzy menen tavaqyŇ aqyraja qarar alŇr:

—Ulaqyňn etin men ŇebejŇm. Meni ŇylyŇy qylyŇnar kelewi? Menin tenim ulaq emes—der kesirlyu boluŇ butun tavaqyŇ kŇzdŇj Ňiltegende, sorŇo tŇgylyp, et ŇajnaŇt.

BoluŇtun bul qylyŇyňa Bolot oŇo veter qyŇylyanŇr:

—TaqyŇr boluŇ, qoŇdun etin Ňer ŇatŇan Ňerinden ŇaqyŇr kelgen ŇoŇruŇz, ŇoŇtu qajdan tarŇmaq elek,—der ŇoŇr beret.

Bolottun bu Ňzy boluŇtun ŇyrgyňyŇ ijnedej qadalŇr ,saŇ-ŇŇŇyn ŇyŇdatat. Al acuusuna ŇydaŇ alŇaj Bolottu qamŇy menen tartŇr-tartŇr Ňiberet. Bolot vudŇa muŇtum menen ŇoŇr beret.

Aradan kŇr uvaqyt ŇtrŇej ele, 1898-Ňyly maj alynda Bolot Ňyrtaqov qamaqŇa alŇnat. Bul iŇ vaŇ, boluŇtun qastyŇy arŇasŇnda ujuŇturulyŇandyŇy ŇyrtaqovŇo belgilyu bolot.

UŇul ele uvaqytta ŇyrgyŇz elinin uluu aqyňy Toqtoqul SatyŇqanov da qamaqŇa alŇnat. Bolot Toqtoqul menen tyrmŇdŇ ŇatŇr kezigiŇet. SyrgyndŇ da kŇr Ňyldar birge Ňyret. Emi Bolot aqyň Toqtoqul menen syrgyndŇ ŇtkŇrgŇn kyndŇr tuuralu tarihy estelikterdi aŇtat.

Toqtoqul tutqunda

1898-ŇylyŇn maj alyňyn orto cenŇ. KytylvŇgŇn ucurda bizdin alylydy dyrvŇlŇn qaptady. Cen taŇyňyŇr, qylyŇ, mŇlyŇy aŇynŇan pristovdor, straznikter eldi alaamatŇa salŇr, kŇr kiŇilerdi qamaŇ baŇtaŇtŇ. AlardŇn icinde men da varmŇn.

VaaryňyŇdyňn qoldorubuzdu arŇyňyŇza vekem vaŇlar, tartajŇan eki dŇngŇlektyu aravalarŇa tŇrtŇn taŇyŇr salŇtŇ.

Kyn byŇy, Ňol can. Ňaq aravada ŇanŇylyŇr vara ŇattŇy. Bul azar az kelgensip, ystyvyzŇŇ can ŇanŇylyŇr qylyŇ Ňndy vozortur, adamdyŇ keŇribizdi ŇzŇertty. VaaryňyŇz ŇansyŇz kiŇige oŇŇor yn ŇoŇ, ŇŇz ŇoŇ vaŇyňyŇdyŇ tŇmŇn salŇr, necen tyrkyn oŇlorŇo vatyŇr, icibizden ŇyŇr, amalsyŇz kele ŇattŇy. Tuura ŇaqyňyŇzda, aldy-arŇyňyŇzda atcan vasyŇyŇr kele ŇatyŇŇan straznikter zandarmalar qamŇylyŇn yjyŇr, eki ŇaqyŇ qaratŇaj aŇdar vara ŇattŇtŇ. Eger kim da kim vaŇ ketŇyŇr, Ňe eki ŇaqyŇ qarasa, vaŇŇa kŇzŇŇ qaravastan qamŇyňyn aidyňa alŇyŇr, saŇ ŇŇŇky ŇyŇdatat. Anyňn ustynŇ bir sudka naar aldyŇan ŇoŇ.

Ňol vojundaŇy dŇjqandardan bizge nan, calar alŇr ŇyqqandarŇ da vouldu. BiroŇ ŇulunŇan straznikter alardŇ bizge Ňaqyň Ňolotpodu. Bizdin kŇmŇkŇjyvyz oŇo veter qurŇar, demibiz qyŇtalŇr, zeenibiz keŇidi. DŇjqandar bolso, aŇanŇctuu kŇz qarastar menen ŇaldyŇar qala beriŇti.

—Qantet elener Ňorduular,—degen yndŇrdy da uqtuŇ. AŇla qanŇa, aŇdalŇr vara ŇatavyŇz. KelecegiŇiz belŇisiz, taŇdyŇyňyŇz duŇmandŇn qolunda. BiroŇ, bizdin iŇencibiz ŇylyŇy Ňana aqyŇŇat ele.

UŇundaŇ qatuu qylynoo astŇnda bizdi AnŇijandyňn ŇyŇduu tyrmŇsynŇ alŇr vatyŇr qamaŇtŇ. AravaŇa vekem taŇyŇr, tŇlyŇmŇyŇz alŇyŇ Ňol ŇyrgŇndyŇkŇn, qolu-butubuzŇa qan uŇur, qara kŇk bolur

şişip ketti. Tyrməyn eşigine çetkende arabadan tuşuygə bizde darman volvodu. Oşoqo qaravastan ырајымсыз ştraznikter aravalardan bizdi qar şyaqtuu ырақтыр-ырақтыр tuşuygə, qaraqə tyrməgə qamaşt.

Biz kərkə sejin qyjmysz, sulq çatyr qaldyq. Ertesi kynu bergən şydyr suulu kək sorposu menen bir şyndygm qara nan ozekty oorttu.

Bul tyrmədə çatqanьыьzqa bir nese kyn ötkəndən kijin, Toqtoquidu vaş qylyr bir top kişini ajdar kelip, bizdin ystyvyzge qamaşt. Alardy da bizden veter avdan qyjnar kelişin Toqom bizge ajtyr verdi. Toqtoquidu men murun kərvəsem da, anьn ataqy, daqy Ançijan vaqynda velgilyu ele. Biroq, men Toqomdu kytilyəgən mezgilde, qaraqy şyz tyrmədə çoluqturdum.

Toqtoquid vaşqa kişilerge qaraqanda qygaqy, vilgic, şajyr, oozunan ыь tegylgən qyjn aqyn kişi ele. Al keler zamat ele tyrmədəgyler menen şydaşyr, taanьşyr aldy.

Toqtoquid vaarьыьzqa qadyrlyu voldu. Anьn adamkercilik, dostuq mamilesi bizdi özynə tartty. Oşonduqtan viz anь şyn çyrygyvuz menen syjuusyvuz. Qancalyq qaraluu volsoq da, Toqom kənylyvyzdy acar ele.

Oşol Ançijandy tyrməsyndə 6 aj çattıq. Bul kyndərdyn icinde ыramatylyq Toqtoquid qandajca volup qarmany keligendigin ыqda doşur ajtyr, vaarьыьzdy alda nese oşoqo tuşuyr, keede çaştyr, keede kylduyr kənylyvyzdy acyr, çarьыьzdy çazar ele. Al kəvuncə vaj, manaptarqa qarşy ыrlarьn ajta turqan.

Aqmat, Dyjqan aldamь,
Ataqan, Mıdvaј çalqanь,
Egemberdi, Baqtyjar,
El çegenge çardamь.

Şyqym salyr, el çedin,
Çaldyratyr çardьnьn
Çalqyz anь sen çedin.

Çetim, çesir alsyza
Qaravadyн veş qaman.
Çetilsin dep çardьnь
Sanavadyн veş qaman.

Kərə alvadyн çardьnьn
Çaqy at taar mьagenin.

Aqmat, Dyjqan, Ataqan
Kərqooluqu bul senin.

Talap alyr tentittin,
Borombajdyн Sarьyn.
Kyndə çejsin alyrtar.
Bytyn çarittun vaarьyn.

Uşundaj ыrlarь ucyn, vaj, manaptar qastıq qylyr qamatqan-dyqyn Toqtoquid kəp ajtyr, alarqa naalat keltirip, kekene turqan.

Biz, tyrməyn bir kamerine 70—80 kişiden şyqalyr çattıq, ava çetişreј kənyl qaraqylyr, vaş ajlanat.

Naq uşul avalda altı aj çatqandan kijin, radьşa ökməty-nyn aqyqatsyz sudu kəp kişini atuuqa, asuuqa çana 12—15 çyldan çer qotorulup, syrgyndə çyryygə ökym çyqardy.

Men, Toqtoquid çana bir nese kişi ölym çazasьna vıjrulup, al ölym çazasь kijin Siberge ajdaluu çazasь menen almaştırdy.

Ökym çyqarьlar menen vardyqьыьzdyн qolu-butuvuzqa kişender salındy. Ystyvyzge tutqunduqtun atajь kijimderi kijizildi.

Zandarmalar, straznikter velgisiz çaqty kəzdəј ajdar çənəşty. Bir mezgilde temir çol stantsijasьna alyr varьşt. Çyk taşy-qyç vagondorqo qyryq kişiden oturuqur, daqy ilgeri qaraj alyr ketişt. Samarqandqa varqan kezde Toqtoquidun bir qy-jaldanqanь ali esimde. Al bizden ovocorooq olturup, eli-çurtu, aqa-tuuqan, ajryqca çaş valasь menen qarьqan enesin do-şur qaadasьnca ыrdady:

Manaptar saqa ne çazdyм,
Basьnр elden adaştym,
Butumda kişen şaldyrap
Musary volup çəə vastym.

Kyjtke saldyн zaltmder
Kəryndy nele zalalyм,
Kəzyn kərer nekemın
Kykyktəј çalqyz valamьn.

Qarqan enem şorduu eken
Qantıp çyret voldu eken—dedi.

Samarqandın tyrməsündə 12 kün çatqandan kijin, daqь qajda-
dyr bir çaqqa alьr çənəştü.

Oşentir Krasnovodskijge alьr vağьr kemege tyşyruşty. Aldь-
na şьqar qamaştь. Biz kemedə vara çatıyq. Bir uvaqta voroon
kəterylup, melmildegen Kaspıj deñizi tolqundana vaştady. Tyr-
məktəlgən tolqun ulamdan-ulam uduqur, kemeni tenseltir, kee-
de ədə kəteryp, keede ыldь taştaj. Oşondo qolu-vutubuz kişen-
delyu çatqan viz aь-berı oodarьlyp, sajqaldьq.

Tolqun an saьın kycədy. Kemenin ilgeri qaraj çyruşynə ec
qandaj mymkyndyk volvoqonduqtan deñizge jakor (salmoor)
taştalьp, keme bir vuluqqa toqtoldu. Bul çerde bir qanca uva-
qьt turqandan kijin, voroon toqtor, tolqun vasyldь. Bqьr çat-
qan qalyd tuman alda qajda tarqar çoq voldu. Kyn saьıttaj
acyldь. Bıroq, aq qarduu ala toolor kərynpəjıt. Alardьn kərynp-
vəgendygy tuulup əskən eldin, çerdin alda qajda qalqandь-
qьn eske tyşyret.

Vaagьvьz ым-тыs olturqanvьz. Bir uvaqta Toqtoqul tereñ
ulutundu da, vizge qarar:

Qarqьldar ucqan ərdək, qaz
Qajrьlyp qonor kəl mьnda,
Qarmar berip, qan zalım
Qajqьnьn otun kərdym da,—dedi.

Daqь alqa qaraj çənədyk. Bir uvaqta Noqoj suusu degen
əzəngə çetken kezibizde voroon volup tolqun qajradan vaştaldь.
Aqьsa volvoj kemege suu kirip vara çatqandьqь çənyndə qa-
var qьlyndь. Zandarmalar, straznikter vizdi kemenin aldьnan
ystyn kəzdəj alьr cьqьştь. Kemeler ыь-cuu tyşyp, çəələşyp,
tyrtışyp, vaagь teñ kemenin ystynə cьqıuqa araket qьlyştь.

Oşol ucırda viz menen qoşo ajdalьp vara çatqandan tərť
kişı, kərcylyktyñ tyrtıny menen deñizge qular tyştı. Biz qolu-
vutubuz kişendelyu volqonduqtan alardь qutqarьp qala albastan
cırquraqan vojdon qala verdik. Zandarmalardьn çandarь acь-
maq vele. Alar ycyn çənəkəj bir vujum tyşyp ketkendej da
volqon çoq. Bizdin qajrattuu tərť çoldoşturubuz volso suunun
tolqundarьnьn arasьna cəgyr, kəzden qajьm voluştu. Bul viz-
di an saьın tereñ qajqьda tyşyryp, zeenibizdi kejjiti. Toqtoqul
acuulu mynəzde straznikke qarar:

—Bizdin kişileribizdi emne ycyn saqtar qalqan çoqsunar.
Bizdi volçoqon çerge aman-esen çetkiyy silerdin mildetiner.
Kynəlyulərды çol voju qьjnar, əlymgə ucuratuu çənyndə
əkyñ cьqarьlqan emes—dedi.

Straznik utyrendəp acuulanьp, Toqtoquldu qatuu çekirdi.
Al tərť qana kişı tygył Toqtoquldun əzyn da deñizge ыqьtьp
çıberyyden qajra tartqьdaj emes ele.

Bul çorıq vaagьvьzdyñ qьcьtьvьzdy keltirdi.

Menin acuum kelip, qolumda kişen voluşuna qaravastan, straz-
nik menen qaqьlyşa kettim da, qoş qoldop turup eektin aldь-
na qojdum; al calqasьnan ketti. Aqьsa volvoj menin çapьma
starşьj nadziratel cırqar kelip, meni keçigemden alьp vulqur
çıberdi.

Bizdin qoldon ec aьla kelbedi. Toqtoqul suunun aqьnьn
qarar, muñajьp: „vecara tutqundar“ dedi.

Biz tyşkən kemege çardam verryu ycyn vaşqa bir keme ca-
qьlyldь. Al tez ele çetip kelip, bizdin kemege tolqon suunu
maşına menen tarttьrьp sajqandan kijin, keme çoqoru kəte-
rylyp, murunqusunca vizdi alьp çənədy.

Qomuz ordunda

Oşondon kijin Kazlovka degen çerge çettik. Anda bir aьca tyr-
mədə çatqandan kijin, vizdi al çerden daqь çəə ajdar çənəştü.

Kyn qatuu suuq volup, aьlananь qojuu tuman qaptar tur-
du. Vaagьvьz avdan yşydyk. Bir top çyrgəndən kijin çol vo-
jundaqь bir tyrməgə kez keldik. Toqtoqul starşij nadzeratelden
ot çaqьp cьlynuu çənyndə uruqsat surady. Cьlynuuqa uruq-
sat verildi. Toqtoqul əzynyn çaqşь kərgen qurьusu Sağьn
otun alьp kelyygə çumşady. Sağьn artьnan bir straznik qoşo
ketti. Bir əzdan kijin Sağь otun alьp kelip, aloolontup çaqь.
Toqtoqul otqo çaqьn kelip:

—Çaqşь qьlydn, Sake! Otta daqь coç çaqьnьz, cьlynalьq,
—dep əzy da qoşo ot çaqьştь. Otta tegerektep oturdıq.

Toqtoqul ekəəvuz suu alьp kelgeni cьqsaq, tyrmənyñ çapьn-
daqь coç çol vojunca aravada ketip vara çatyşqan bir top kişı
kəryndı. Alardьn birəənyñ qolunda bir kicinəkej balalajkasь var
ele. Toqtoqul oşol balalajkanь kərə qojup, ordunan tura qalyr:

—Qoquj, qьjqr tigilerdi. Birəənyñ qolunda balalajkasь var
eken, satьp alalьq, kənyl acalьq dedi. Men toqtoj qalyr, va-
lalajkacan kişini caqьrьp qol vulqadym.

Balalajkanь 3 somqo satmaq voldu. Toqtoqul cəntəgyn
şьjalasa bir qana somu var eken. Vaagьvьz aqca coqultup, 3
som çьjnadyq da satьp aldьq. Toqtoqul kylymsyryp, balalajkanь
qoluna alьp qulaqьn bir nece mertəvə tolqor, qadimki qomuz-
dan veter tyrkyn kyylərды qubulçutup, yn qoşur certe vaştady.

Ajlanqan toonun nykyty
Aq çerden torqo çalyndym.
Qomuzdu kyygö keltirgen
Qoluma kışen salyndym.

Vaagъvъz Toqtoquidun kyysynö verilip, varaktyñ icin duu ketördük. Qajran Toqom eldi-çurttu, vala-çaqanь çana bizdin ajdalьp vara çatqandyqъvъzdy çoşur, tyrkyn ojlorgo tyşurdy.

—Bali Toqom, örkönüñ össyn, ömyrүñ verekeleyy bolsun—dep vaagъvъz alqъş ajttьq. Öşonetip көnylyvuz asьlp, duuldar olтурqan kezde, straznikterdin biri şart ystyvuzgö kirip keldi.

—Ej, kesepetçiler! Siler emnege duuldar oturasyñar? Basъla dovuşunardь—dep vaagъvъzdy aqъraja qaradь.

—Dovuştansa emne volot eken, özyvuzcö syjlöşyp olturavъz, —dep söz qajьrқandar da voldu. Biroq, aciulu straznik oqo veter utyröndöp:

—Tьj degende, tьjqъla unynördy... Dovuştanьp oturuuqa kim uruqsat verdі silerge—dep qьjқьrdь. Toqtoquidun davirdeme dep ajtajьn degende, anьn çanьna vasьp vaгъp qolundaqъ valalajkasьn çulup aldь da çerge bir urdu. Qaq çerge tijgen balalajka teң völy-nyp ketti. Anьsь az kelgensip, qalqan sьpьqtarьn da соң öty-gynyn taqasьna salьp vьsьrattь çana Toqtoquidun var kycy menen bir tepti.

Öşondo Toqtoquidun esi oоqandaj sendirekter, çajqalьp vaгъp oturup qaldь. Ot çaqьp olтурqan Sarь çana men ordubuzdan ьrқьp tura qalьp, straznikke asьla kettik. Men straznikti çьpçьr-luu qolum menen qoş qoldop qojup çivördim. Al da keltirip turup teep qaldь. Sarь da bir çaqьnпa çulunup kirdi. Cataq vaştaldь. Men daqь övdulup kelip, straznikti tumşuqqa qojup qalqanьnda, al çanьndaqъ tapancasьna asьldь. Bizdin kişilerdin birөө anь çap qolunan alьp, tapancasьn çulup ketti. Biz anь terkinin aldьna alьp, qajra özyn qorquttuq. Al çan talaşьp:

—Men, emi silerge tijvejm, ketejin, tapancanь bergile—dep qajra vizge çalyndь.

—Ketsen ket, ajvan. Bar, bilgeniñdi qьlp al,—dep eşikten tyrtyp çьqarьp çivördik.

Bir saatca uvaqьt ötkөndөн kijin, mьltьq, qьlьccan төrt zan-darma kirip kelişti. Aldьnqь birөө vaagъvъzdy oduruja qarap turup:

—Cataqь çьqarqan kim? dep çekirip suradь. Соң çataqьn çьquuna eң severci volqonduqumdu bilgen kezde, vaжаqь zandarma mьltьqьn artь menen meni ooz talaştьra qojup qal-

dy. Oozumdan çan çajьla verdі. Oñqomdon vaгъp çajьldьm. Öşentip çatqan kezimde ötyktyñ taqasь menen bir nece mer-teve vaşqa teep çivördi. Men sulq çatьp qaldьm.

Öşol kyny çana ertesi kereli-kecke tamaq berveј acqa qoşuştu. Menin segiz tişimdi talqalaj tevişken eken.

Andan kijin Saratov şaarьna alьp vaгъştь. Saratovdun tyrmөsynde 12 kyn qamalьp çatqandan kijin, Moskvaqa alьp çө-nөştь. Moskvaqa vaгъp qьş voju (altь aj) çatqanьvъzdan соң 1899-çьlь maj aьnda Krasnojар tyrmөsynö ajdar vaгъştь. Anda çatqanьvъzqa bir ajca volqondo Aleksandrovskij tyrmөsynö qotordu.

Toqtoquidun qacьşь

Şьvьrқaqtар qar çaar, ajlananь qojuu tuman vasьp turqan-da qalyñ toqojdu aralar vara çattьq. Öşol ucurda Toqtoquidun çerdin çana ava ьrajaьnьn şartьna ьlajьq elge qacьp ketyu çө-nynde özynyn ojun ajttь.

—Qacsan qac, er çigittin vaşьna emne tyşpөjt. Çol azyqьn ucyn özyvuzgö bergen nandan çьjnar verelik. Andan көгө ер-ter qacьp kete ber—dedik.

Daqь bir çerge varqanda Toqtoquidun çol qaraçat, azyq çьjnadьq. Kişi vaşьna birtikeden verilgen qara nandan çьjnar, eki vulkaqa çaqьn azyq verdik.

Toqojdu aralarvara çatqanьvъzda tyz olturuuqa suradьq. Uruqsat qьlьştь. Men, Toqtoquidun daqь bir—eki kişi tyz olturu-muş volup straznikten ovocoroq vastьq. Daqь eki çoldoşubuz qolunda mьltьqь var straznikti alaqsьtuuqa araket qьlьştь. Anь menen qoşo tameki tartьşьp, syjlöşyp arqь-berkini ajttь.

„Araket qьl...“ dep Toqtoquidun көz ьmdadьq. Qajran To-qon bir qaraçajdan екinci qaraçajdьn daldoosuna kirip, көzdөн qajьm voldu da ketti...

Bir dalaj uvaqьt öttь. Anqoo straznikter ectekeni vajqaşqan çoq. Bizdi daqь alqa qaraj alьp çөnөştь.

Temir çol stantsijasьna çettik. Tutqundardь vagonqo ajdar kirgizip çatьştь. Anqьsa volvoj Toqtoquidun çoqtop qalyştь. Bajaqь anqoo straznik eki çaqьn qaranьp, orsondop:

—Ej, silerdin çindi emeңer (Toqtoquidun көp ьrdap, көp syj-lөp, şajьr çyrgөndyктөн anь nadziratelder çindi çana dumana deşcy) qajda qaldь? Ajttьla, qajda?—dep vizge opuruldu. Öşon-do viz bir dovuştan:

—Qajda ekenin viz qajdan vileviz. Vaarъvъzъ ajdar kele çatqan silersiner, çe anъ vizge qajtartъp qojdunar vele? Al turmaq, viz өз çanъvъz menen alek volup kele çatavъz. Anъn qajda qalqanъn kim vilsin,—der qaqşьqtaј çoor verdik.

Straznikterdin omurooloqonuna moјun vergeniviz çoq. Eger daqь qatuulaşьp bir deme deşe turqan volso, qajaşa ajtъp uruşuqda dajar elek.

* *

Aleksandrovkege aļьp varъşьp, çumuş qьldьgъp çatqan kez ele. Toqtoquldu qacьrçanъvъzda bir çarъm aјsa uvaqьt ötkөн. Al, emi qutulup ketti qo der çyrgөн elek.

Biroq, bir kynu, vajaqь qacьp ketken Toqtoquluvuzdu şorpoјtur ystyvuzgө ajdar kirip kelişse volovu. Vaarъvъz teң seldejip, an-taң qaldьq.

Al qandaјsa volup qolqo tyşyp, qajra aјdalьp kelgendigine көzyvuz çetpedi. Anъn ysty-vaşьnъn tajda-tamtьqь çoq. Saqal muruttarъ ösyр ketken. Eki vutuna olcoјtur qar-qajdaqь eski-usqu cyryrөktөrdy, qurmuşunu, quurdu, qajьdьn qavьqtarъn orop-culqartarъp aļьrtьp. Anъn kevetesin көyp bir turup kyļkyvuz, bir turup ьjlaqьvъz keldi.

Bizdi көrgөndyktөнvy, Toqtoqul qandaјdьp syjyngөndөј mynөz menen: „assaloom alejkym vaatьrlar, çaqşь çatasьnarъ?” der vizdi qarap kyldy. Adegende tomsorup turqan viz eriksizden çarьrt kylyр çiverdik. Azqanьna, carcaqanьna, qajra qolqo tyşkөнynө, kijim-kecekteri tьtьlp çydeğөndygyнө keјimek turun, arqь-verkini ajtъp, kyldyryp vizdin көnylyvuzdy aca vaştađь.

Oşol çerden vaarъvъzđь çumuşqa cegyy ycyn vөldy. Bul 1900-çьbь ele. Men, Toqtoqul çana bir tovubuz Bajkal temir çolunun tunelinde (teşken toodo) iştөөgө dajьndaldьq. Bul çer Irkutskiden 25 kilometr aļьstьqta volucu.

Avdan oor emgekke kiriştik. Temir çol tunnelinde 4 çьl voју tьnъmsъz iştedik. Bajkaldьn özyндө volso 3 çьl iştedik. Kirpic zavodunda, taşkөmyr şaxtasьnda bir nece çьl iştep turduq. Mьna uşunu menen aјdooqo çyrgөнyvuzgө 7 çьl toldu.

Qatuu emgek, oor turmuş, qьjnoo-qьstoo çana munun ystynө eldi, çurttu, vala-caqanь saqьnuu vizge daqь avdan oorculuqtu keltirdi.

Toqtoqul daqь elge qacьp ketyuny samadь. Bir kynu vaarъvъzđь coqultup aļьp: „men elge qacьp keteјin, maqа çardam

qьlqьla! Aman-esen elge çetip çer, suunu көrsөm silerge qat-qavar qьlp turajьn” dedi. Biz Toqtoquldun vul aqьbьna көndyk. Işi qьlp Toqtoquldu qacьruunun amalьn izdedik.

Bir kynu Toqtoqul özyнөн-өzy olturup, maqа төmөnkьdө daqь bir aqьldь ajttь:

—Turmөнyn çanьnda aјalь menen syrgyндө çyrgөн Ivan Truskov degen bir orus çigit meni menen көnyly çaqьn volup çyрөt. Oşol arqьluu qacuuqа dajardьq көryvuz kerek. Buqа qandaј deјsin—dedi.

Men Toqtoquldun vul oјun tuura taptьm. Oşondon kijin ekөөvuz al çigit menen çoluquşyp, aqа şьr ajttьq. Al da vizdin aqьbьvъzda көnyр, talavъvъzđь orundatmaqь völdu.

—Siler da maqа oqşoqon kedej cьqarsьnar. Men, qolumdan kelgen çardamdь qьlamьn. Çol azyqь qamdar çana velet (çasalma dokument) aļьp vereјin. Anъn ycyn tьjьn-tьpьrdь oozqo alvaj ele qojqula—dedi. Anъn vul өndyy çьluu sөzyнө avdan quvanьp, ьraazь völduq.

Bir nece kyn өtty. Bolçoqon meзgil çetti. Uvada voјunca orus çigit aјalь ekөө Toqtoqulqа verile turqan çol azyqь—nan, çaj, tuz, kruzka, şirenke aļьşьp, vazarqа cьqьşmaq voluştu. Biz alardь coң suunun ystynө salьnqan көpyrөнyn çanьnan, vazardьn cөtinen таар almaq völduq.

Toqtoqul ekөөvuzgө starşij nadziratel vazarqа varьp tamaqaş, kerektyu vujumdar satьp aluuqа uruqsat verdi. Çanъvъzda bir straznik qoştu.

Strazniki eercitip aļьp vazarqа cьqьtьq. Bazardь aralar tigin-den—mьndan vujumdardьn vaasьn surap, virdeme aļьmъş volup çyrdyk. Anqьsa volvoј vajaqь çigitti volçoqon çerden көrdyk. Al da vizdi көyp көzyn qьstь. Көpyrөнyn qulaqьndaqь pivnoјdu көzdөј vasqьla der işaarat qьldь. Biz straznikke şьr vilgiz-vej pivnoјdu көzdөј vастьq.

Orus çigit, vizdi eercitip çyrgөн straznik menen da ancamьnca taanьş eken, anь көрө sala ele kylyр ucraşьp qaldь. Qar-qajdaqьnь ajtъp syjleşө vaştađь. Bir vөtөлкө pivnoјdu icine sunuş qьldь; pivnoјdun icine kirip olturup icsek şekşip qojovu degendej qьlp, pivonu eşikke aļьp cьqьp icirmekci völdu.

Biz anъn vul amalьn çaqьtdьq. Al bir vөtөлкө pivonu aļьp cьqьp, көpyrөнyn çanьna daldooqo olturup vere vaştađь. Bizge icneјsinervi der sundu ele, uvada voјunca otkaz qьldьq. Orus çigit vizge qaraj көz qьstь. Men da, Toqtoqulqа işaarat qьlajьn der vurulsam, ansъz ele er Toqom tigi orus çigittin aјalьnъn

qolundaqь tyjuncękty şьp ilip alьp, şьpьldaј vasьp çenęp qal-qan eken.

Oşol ucurda men da straznik çaqqa vurulup, arqь-verkini aj-tьp, alaqsьta baştadyм. Pivoço qьzьј tyşkөн urqan straznik tigi çigit menen arьldar syjleşyp, tameki tartьşьp çattь. Anьп oşentip ectekeni eles alvaj kępkө ceјin olturqanь maqa çaqьp turdu. Daqь otura berse eken dedim.

Bir dalajdan kijin „çyrwөjsyңby, viz anь-munu alvaj ele se-nin çanьnda qaqьjьp tura berelikri“ dedim. Oşondo straznik orđunan tura qalьp, eleң-seleң etip eki çaqьp qarandь da:

— Oј, duvanan qajda ketti? Senin çanьnda emes vele?—dedi.

— Qajda ketkenin men qajdan bileјin. Maqa qajtartьp qoj-duң vele. Qajtarьp çyrgөн sen bilbegende, men vilemvi—dedim. Ajlasь ketken straznik çer terkiler, vurqan-şarqan tyşyp:

— Aj, şajtan vasqьrdьqь... Munun qьlqanьп qaracsь... Buzul-qan kesepet, qaj çaqь közdөј ketti eken ee... Oј, anьп çanьp-da turup kөrwөгөнyң qandaj?—dep өзynөн өзy kyjkөлөktөnyр, menі aqьja qaradь. Men acuulanьp mьndaј dedim:

— Oј, sen qandaj emesiң! өзyң pivo icip olturup alasьп da, ajdar çyrgөн kişindi menden surajsьң. Seni bul çerge pi-vo icsin dep çiverdi vele? Sen maqa çөny çoq kyрpyldөwөгyn. Senin bul qьlmьşьңdь starşьј nadziratelge ajtamьп—dep, oço veter qьrdana syjledym.

Oşondon kijin nadziratel emne ajtarьп bilbeј muqatqanьp mynөzyp çumşartьp, menі menen eldeşyuge araket qьldь. Mu-rutun сыratьp, çьlmaja kylyр:

— Men oјnop ajtьp çatam. Alvette, aristanttardь qajtaruу menin mildetim. Sen pivo çөnynde oozuңdan sөz сыqarbal Ekөөvyz bir sөzdө wololuq. Nadziratelge barqanda: „ekөөvyz menen birge çyrdu ele, bir uvaqьtta qarasaq kөгynwөј qalьp-ty. Oşo woјdon izdep tava alvaj qojduq dep ajtaiь—degende, men aqa көndym.

Tyrmөгө keldik. Starşьј nadziratel bizge qoşqon straznikti awdan sөгyp, qatuu uruştu. Çazaqa da tartsa kerek ele.

Toqtoquldu izdөөгө araket qьlp qalьştь. Oşondo men mьn-daj sunuş kirgizdim:

— Maqa kişi qoşup bergile. Anь izdep таар kelejın dedim. Menin bul sunuşum woјunca maqa eki straznik qoşup berişip, Toqtoquldu izdөөгө çiverişti.

Toqtoqul ketken çaqьn teskeri çaqьп közdөј salьp, quru talaada-qь qalьң toqojdu aralap, cođ suunu woјlor izdemiş boldum. Toq-

toquldu „izdep“ çyryp suunun woјundaqь, toqojdun arasьnda-qь qalьң byldyrkөndy terip çep uvaqьt өtkөrdym. Byldyrkөн-gө awdan tojqon kezde:

— Al duvana qьjal çindi eme wolucu. Çini qarmaqanda өзyn çardan taştap, suuqa çөгyp ketyyden da qajra tartuucu emes. Menimce al oşondoј woјqon oqşojt; çyr keteli, kec kirip ket-ti, al emi tavьlbajt—dedim.

Straznikter qajtuuqa maqul woluştu.

Toqtoquldu ekinci çolu mьna oşentip qacsьrdьq. Kөp uva-qьt өtty. Biroq, Toqtoquldan qat, qabar kelgen çoq. Anьп el-ge aman-esen çetken, çetpegenin bile alwadьq.

Oşondon yc çьl өtkөndөн kijin, 1910-çьль men da woşonup elge, yjymө qajtьp keldim. Yjymө kelsem ajalьm, eki wirtuu-qanьm, eki qarьndaşьm çana atam dyjnөdөн qajtqan eken. Enem, uluu wir tuuqanьm qalьrtьp. Men ajdalьp ketkende we-sikte qalqan çalqьz uulum 13 çaşqa сыqьrtьp.

1940-çьl 7-fevral.

ESKEREBIZ

Sivirdin typkyryndə suuq tajga,
 Çyrdynuz oşol çerde tappaı ajla...
 Сақылар syjgөн eldi, tuuqan çerdi,
 Ketkendir qыjaлыңыз alda qajda!

* *

El menen erdin çany qajda volso
 (Er degen çerden сырайт el volboso)
 Сыдавай er çyregy tujlajt tura
 Qыjalqan eldin aly oqolboso...
 Dyrdugyr el çamala qalqan kezde
 Er çyret çoo betinde aldın toso.

* *

Siz daqь dalaj erdin biri eleniz,
 Bal tilduy, azoo çyrek tereç deniz.
 Mamset* da, eli usyn сырттан ele,
 Bilersiz tutqun saqta kezikseniz...
 Bul kynde el çыrqalda turat мына
 Silerdej erlerdi biz eskereviz...

* Mamset Syjymaajev—kodejlerdin talamьn talaşыр radьşанын einovnikte-
 rine qarь сыqqандық usyn 1910-çыь Sivirge ajdalqan çigit.

TOQOM ESIMDE

Urmattuu uluu Toqomdun
 Ajdalqanь esimde,
 Toquz çы Sivir talaasьn,
 Çaj qыlqanь esimde.

* *

Qoluna kişen qor qыьр
 Saьnqanь esimde,
 Eriksizden asьl vaş
 Baqьnqanь esimde.

* *

Ajdoodon qajtьr kele alvaı,
 Zarьlqanь esimde
 Alysta qalqan çыrqьзын,
 Saqьnqanь esimde.

* *

Orol, Sivir toolorun
 Aşqan eken Toqtoquı.
 Ojulup taman taşырqар,
 Basqan eken Toqtoquı.

* *

Top çььnda qomuzun,
 Certken Toqom turvajьь.
 Ylgysyn ajtьr yjretyp,
 Ketken Toqom turvajьь.

* *

Izilder çaştar ььндь,
 Oquqanь uşul kez,
 Yngө salsa ylgy ььң,
 Tolquqanь uşul kez.

Ajttyň Toqo aqyldy
Ajtqanyn azyr çazyldy.
Az çyly daqy çyrgöj der,
Agtynnda çaştar asyndy.

* *

Cecilip ыrdar otursan,
Elinidin ceri çazyldan —
Brlary usyn Toqomdun
Taryhtyn beti asyldan.

* *

Ыrdajwyz Toqo ыгнды,
ыгнда сынды ыгнды,
„Toqtoqul“ degen kitewin,
Ыrdatat dala çylymdy.

TOO ELININ TOROJU

Ala tooluq çyrgyzydyň
Alysqa surqar çuluny,
Taňşydan talwaj sajradaň
Adamdyň aqyn bulbulu.

* *

Toıqoj wıgar qomuzdu
Toqson tyrdy çalyşdy.
Too çapırtıp çanşydan
Toqtoqul senin dawşydy.

* *

Toquz çajruu, toqson kyy,
Toqtoqul senin wotojyn,
Estebej kim unutat,
Too elinin torojuyn.

* *

Çarqanda tyşur wıq wılap,
Çajlyşyn ajtyr kyy çaldan,
Çaqşadan kykyk Toqtoqul
„Çaldym“ der todon yn çaldan.

* *

Şyryldar wazyr qoldorun
Qomuzdu tilge keltirgen,
Bezengen tildy qomuzdan,
Ar dajym arman certilgen.

* * *
Erkinde çyrşen emne
Mırdanır ırđar naalıva],
Qarañqıda qor boldıñ
Qat bilip qaqaz taalıva].

* * *
Talanın aşyq cegi çoq
Aj, asman ele volçolıñ,
Çazıır qalsa emne
Toqtoqul senin tomđoruñ.

* * *
Çe volıoso biz menen,
Birge çyrşen çırqaşır,
Biz menen volsoñ emne
Biz menen birge ırđaşır.

* * *
Өкунур айтқан сөзүмө
Sen ајртuu emessiñ,
Ar daјым Тоқо esteјbiz
Az volso da „kerezin“.

* * *
Өсрөс қыір tartarvız
Syrötynđu keltirip,
Aqaq taştan oјdurup,
Qomuzunđu certtirip.

* * *
„Тоқол“ деп мен да çazarmın
Qomuzum—qoldo qalamın.
Brıñdı çattar unutra]
Brđar da çyrer valamın.

AQYNDYN MYRDÖSY

Kerdym vaırp myrdöndy
Aqyn suunın vojunan,
Aqa-tuuqan özynđu
Sьqarvartır oјunan.

* * *
Asıldırqın eskerip
Ardaqtar mal soјurtur
„Toqtoqul“ dep çazdıırp
Kımvöz salır qoјurtur.

* * *
Biroq munu çañrtırp
Mramordan salarvız,
Tapırqaşar, qaraşar
Balavızdan balavız.
Qara sьm vasır * çoq qıva],
Qavıl boldı sanaaız.

* Toqtoquidın „qara sьm vasqan myrzemdy kım korer eken“ degen ırı var

SEN SONUN

Qъзы qърman kezinde
 Qъvyladan çel sonun.
 Mejkin talaa өзөngө
 Betegelyu vel sonun.
 Çыqъ, qojluu carbaqa
 Çыltьrqaп, şьbaq çer sonun.
 Kyylөнүр arьş urqaпqа
 Kylyk atqa ter sonun.
 Qaz, өrdөk qalqьp quu ucqaп,
 Qaпqьldar aпьr quuşqaп,
 Şavьrliu calqar kөл sonun.
 Subajlar erkin ottoso,
 Suluu çaşьl төr sonun,
 Qadьrьn vilgen adamqa,
 Qazsaң altьn ken sonun.
 Buqu, maral, telkige,
 Bulaqtuu cilik cer sonun.
 Qьrqьzdьn eli qurdaпqа,
 Qьzьqtuudan ьrdaпqа,
 Muqamduu kyusy sajraпqа,
 Bulvuidaј tilin qajraпqа,
 Buudanьm Toqom varьnda,
 Baarьdan bolduң sen sonun.
 Çьrqaпduu vul turmuşta,
 Çьjnaпqап şajьr qьrqaпzda,
 Sajrap tursaң var volup,
 Toqo, volmoq eken eң sonun.
 Qьrqaпzdaп carçь çьjьnьn,
 Qъзы tilin eritken,
 Qoşuvaqtар certkende,
 Qomuzun qoşo eritken.

Kykykteј unuң taңşьqап,
 Kyundy uqqaп çaşьqап,
 Kyldyy qьrqaпz eline,
 Kylystөн bolduң çaşьndaп.
 Sөletyn tereң kelgө oqşor,
 Sөzdөryn kyldyy төrgө oqşor,
 Adamdьn көөнyn qubantьr,
 Avanьn çajqь çelge oqşor.
 Qalqьndaп çarь çazьlьr
 Qazqаnь altьn kenge oqşor,
 Arnaјvьz Toqo vul sөzdy,
 Aqavьz sizdi biz saqtар.

1939-ç. 10-XII

QOMUZ KYYSY

I

Bozqyroo... Ataqandyn aly kundögydön bygyn çanduu. Obo-corooq yc aq örgөө tигilgen, соң yjdyn çанына qатарынан кемегелер qазылqан. Ataqandyn eki malajь төө qomdoşur таң заардан ele тоqојоо отунqа ketişken. Baјlanuu turqan attar çоq, viроq ајыlda el көр. Al ајыlda da, bul ајыlda da qыз, kelinder Ataqandyn ајына сивар kelip çатысть.

„Ата даңqь менен qыз өтөт, mata даңqь менен вөз өтөт“ degen uşul da dejt, орто војлуу аq çuumal kelin.

Bras ele, volboso Mөөrqan uşul vara çatqanvьvzdьn kimi-bizden artьq dep qara sur kelin tiginin sözyn qubattadь. Qыз, kelinder ајыlda çete берерде маңдај çақтаqь voz sekiden çal-qыз attuu qaraan көryndy. Bul qaraan vara-vara çaqьndaј verdi.

Keştesine qьзыl manat qarmaqan, аq qalраqть vasa kijgen, ать аq көvүктөр terdegen, көzy tiryu, сагь сижил, вјмань ьсьq çаş çigit eken.

— Toј qajsь ајыlda,—dep suradь kelinderden.

— Qajsь dajнь çоq toјdu surajsьndь?—dedi bir kelin.

— Toјdu çalqьz çesen dele атыңдь тьнца emne terdettin,—dep daqь bir kelin çigitke тijіşti.

— Atcan men tygyl, çөө siler daqь şaşьp vara çatqan tur-vajsьnarvь, toјdu kim ele çaman көrsyn... Ataqandyn ајы qajsь? Aqь alsaqar da ајтqылась—dep çigit kelinderdin астын toroј vastьrdь.

— Атыңь тыşур вег, anan ајтаvьz; volboso kijmindi tonop ala-vьz—dep vajaqь qara sur kelin qatqьrьp kyldy.

— Çene, şьldьңсьl көrynөсыz, çoidun çөnyн ајтьp, qadьr-qa çetseniz sizden at, ton qacьp qutulavьz—dedi çigit.

— Degele oozu mart eme eken, qajsь çaqtan kele çatasьndь? Kimdin elinen volosun?

Аңqьса volvoj bir top attuular Ataqandyn ајына kelip тыştь.

„Тој оşол ајыlda eken qо* degen ој менен атын qамсылар kelinderden uzар ketti.

Çigit ајыlda çetse: kelgen meјmandardьn атын алыp, yјlөгө kilem, төşөк салыşьp ајы дьгvөр çatqan eken. Bul kelgender аlyстан kelgen şьjaqtuu... Attarьnьn ici çarар, öзыlөryнyn erin-deri көbersinkirep qalqan. Ec kim атын алыp nazar салbasa da çigit атын özy vajлар, vat ele elge aralaşьp ketti. Yјgө çөienyp oturqan авьşqanьn çанына kelip:

— Bular kimder?—dep suradь.

— Bular çumqaldьqtar. Qara suusar kijgen Mөөrqandyn ky-jөөsy Сојбек degen оşол volot.

— Majьvај keldivi?

— Majьvајьu kim, valam?

— Qomuzcu, a daqь Çumqal çaqtan, Ataqandьqьna kelet dep uqtum ele.

— Qomuzcu, ьcь kelgendeј volqon çоq dep авьşqa çоор verdi. Eңser kelgen Majьvајьm kelgen emes eken qо, bekerge uvара volqon ekenmin dep, icinen oјlondu da ајыldьn төмөн çaqьndaqь daraqть көzdөј атын çetelep ketti. Ataqandyn ајы-на el толur сьqть. Куп qьlqьldар тоodon ашыp vara çatat. Çer кемегелер tyтөр, ar qajsь кемегенин çанына qoјlor soјulup çatat. Yј—yјgө tolqon qыз, kelinderdin, көvynсө kyjөө çanda-qan qыз, kelinderdin qatqьrьqь qatuu uqulat. Tөmөн çaqtan qaldajqan top көryndy. Top çaqьndaј bergende:

„Tojaalyлар оqşoјt, tosur сьqqыла“ degen yn сьqьp qaldь.

Tojaaly vuqaradan тың сьqqan, bir uruunu vijlegen kişi. Çi-git оşол Tojaalyньn ајынан volot.

„Bizden murun emne çetip keldin“ degen söz тijvesin dep çigit yјdyn daldaasьna çaşьndь. Tojaalyлар yјgө kirip çaj icyy-gө kirіşkende salam ајтьp çigit kirip vardь.

— Sen qajda çyrdyn?

— Arqanardan саар ele çetpeј qoјdum.

— Antip çalqьz çyrcy emes, төгө өтыр otur dep Tojaaly çigitke çьluu syjөdy.

Qaş qarajьp kyugym kirdi. Kyjөөlөр oturqan yјdөн qomuz-dun kyusy uqulqansьjt... çigit ordunan атыp турdu da өrgөнyn eşiginen kelip şьqaalar qaradь. Yјdyn ici qыз—kelinder, voz valdar менен сьq tolqon. Ulqajьp qalqan kişi төrdө oturup qomuz certip çatat. Qolun oјnotuşu, kyysyn qajrьşь çigit көryp çyrgөн ketmen-tөvөlyk qomuzcularqa оqşovoјt. Qajdandьr vaş-qa çerden kelgen şьjaqtuu. Çigit qomuzdun kyysyn көркө uqur

turdu. Anda-sanda şyqaalar qomuzcunun qolunan көзүн аяр-
вај tiktejt. Qomuzcu көркө certti.

E, Majlyke, Majlyke, degen yndөр сықты. „Мына, izdegenim
Majlyvaj uşul turvajы“ dep çigit icinen çымьыdadь. „Qantip
taanьşsam volot, emne dep ajtsam“ dep bir pas ojlonо тыştу.
Çoq, vuqa tijşe syjlejyn, andan kijin birdeke volor dedi da:

...Majlyvajдын şalqь kyy
Maanisi çoq tarqь kyy*

dep ьıdar qojo verdi.

Bul kim? degen qatuu yn сықты. Qomuzcu kuysyn toqtotup
elender eşik çaqты qarady. Eki vala eşikke çygyrup сықыştь.

Al kim eken?

— Men ele, dep çigit eşikten vaş vaqты. Majlyvajдын көзү
çigitten otyр ketti:

— Ras vala көrynөт, kirsin—dedi birөө.

— Yjde orun çoq, ujdun qulaqьындај volqon eme ekensin,
oşol çerge ele otura qal, dep Majlyvaj kylymsyrөp çigitke ti-
jişti. Qapşьt çaqtaqь uzun voljuu kişi çigitke qarap:

— Sen kim volosun?—dedi.

— Toqtoqul—degen.

—Eej, Toqtoqul degen vala sensinvi? çөн, çөн. Qavağьың uqur
çyrgөnyuz. Uşunda virdeme var oqşojt, al valam munu,—dep
Majlyvaj ulaqada oturqan Toqtoqulqa qomuzun sundu.

— Majlyke sizden kelsin...

Majlyvaj qomuzun qajra tartьp aldь da:

„Oң qulaqьың menen bir uq.
Sol qulaqьың menen bir uq
Mьыdan kijin menden
Qono çatьp kyy uq“

dep qomuzun kyylөp özynyn kuysynөn eki—yc qajğьы. Kezek
Toqtoqulqa keldi. Toqtoqul qomuzdu alyр, qulaqьың tolqop
kyylөгөndө ele „vaң, vaң“ ettirip Majlyvajдын kuysyn tuғap
kyylөdy. Qomuzdu kyylөp vytyр, Majlyvajдын kuysyn tap-taq
qajğьp certti. Yjdeğylөr dьm сыqarvaj Toqtoquldun qolun qa-
rağьtь. Majlyvaj qubaqьaьыnanьы, ьza volqonunanьы aqarьp
qalqan saqalьn qolu menen vat-vat tarap, ireңi bir qьzazьp,
bir qubardь. Munu qajdan yjrengөnsuң? dep Majlyvaj qarqьy-
danqan yny menen surady.

— Sizdin özynyzdy көрө elekte, kyyuz ucup kelip qalqan
volucu—dedi Toqtoqul.

— Degi valam, ajtsь vu menin kuymdy qajdan vilesin?
— Certip çatqanьыздь eşikten көгүр şyqaalar turvadьmьы.
— Bir көргөndө yjrengөnyңө vali, degen ьraazь volqon yn-
dөr сықты.
— Eldin duuldar qubattaqьына Toqtoqul eštenip ketti da
Majlyvajдын kuysynө ьr qoşup certti:

„Bara kelde Majlyvaj
Mintip certkin alyvaj.“

ьына kuysyn, kuysynө ьгьп qoşup, qolun ojnotup certti.
Yjdeğylөr duuldar kylyр qalyştь. Qarьqan kişinin
ьza volo tyşkөnyyn Toqtoqul seze qojdu da, qomuzdu daroo
toqtotup: мына Majlyke, sizdin kuynyzdy yjreңny ucyn atarь-
tьp keldim ele—„Şalqь kyynyzdөn“ vaşqasь volso da certe otu-
ruңuz dedi.

Toqtoquldun bul sөzynө Majlyvaj ьraazь volup vөtine qan çy-
gyрө тыştу.

„Kylykтөn kylyк сыqqanda төrt ajaqь tьpьrajt“ degen uşul
valam, „kedejdin atьындај tuşar minip çyrgөn çalqьz kyyт var
ele, anь yjreңnyр aldьң“ dep Majlyvaj qars-qars kyldy.

Majlyvajдын aqьqь sөzy quidulduq menen ajььsa da, cьn
sөzdeј volup сықты.

— „Bul qajaqtan çyrgөn vala? Majlyvajдын kuysy emes, ki-
jim-kecesin da syğьp alat qo“ dep birөө tamaşalar kyldy. Toq-
toqul qomuzdu kyylөp çatьp:

— Majlyke, vizdin kyyvyzdөn da çumqalqa ala ketiniz—
dedi.

— Cert valam, cert.

Toqtoqul çenin tyrup qojup özynyn çaңь сыqarqan kuysyn
certe vaştady.

— Kyynyn atьn atar cert, deşti.

„Toqtoquldun votoju“, özymdyn votojum, dep oң qolun ser-
rip көzğө ileştirvej ojnottu. Kuysyn certip vytyр, qomuzdu
Majlyvajqa sundu. Majlyvaj qomuzdu aldь da Toqtoquldu tik-
ter turup:

„Kişinin özy qoşo erip ketcy kyy eken, miunum qatьp qal-
qan. Bul kyy özyңdeј öspyrymdөrgө çaraşat, valam“ dep Maj-
lyvaj Toqtoqulqa qomuzdu qajra sundu.

At arьtьp kelgen emgegi voşqo ketken çoq. Majlyvaj qarь-
jalyң „şalqь kyy“ degen kuysyn yjreңnyр alqanь соң oļço vol-
du. Toqtoqul qomuzdu tap-taq syjletyp bir dalajqa cejin

certti. Yjdögylər tım-tırs oturuştı. Toqtoqul qomuzdu toq-
totqondo—

— Baqıtın асысын, valam, dep Majııvay tereң yşkyrdy...

II

Yc atcan kişi çoldun vojundaqь vaşьna сөр yjylğen tamqa
qajrьlyştь. Ekөө orto çaşaқан, birөө sarсь vojıuu, ker murut
çigit. Suuq kuytuу, qara attьn omuroosuna, Tondun çaqalagьna
muz turqan; attardьn butuna çarmaşqan muz, kelindin cac mon-
coqundaj şıldırajt.

Tamdьn eşigine vastьrьp keliştı da:

— Yjdө kişi varьь?—deştı.

Bir pasqa yjdөн yn сьqqan çoq. Saaldan kijin ajaldьn şь-
vьşь uqıldı: „Oj dejm, oj, tur, eşikke сьqсь; kişi keldi oqşojt.

Bir maalda voz serkenin çelbegej çamьrьp butuna keric
kijinir birөө сьqtь da:

— Kim?—dedi.

— Qudajь qonoqrız.

— Çaqşь volot, yjdө vala-çaqa da çoq ele. Ej Qanьkyl,
сьq! Mejmandardьn atьn al—dep özy kelip bir attьn çloosu-
nan qarmadь.

Tamdьn ici qar-qaraңqь, suuq. Bir vurcta qarqa tikken
dan çatqansьjt.

—Qoquj ot çaqьp çiver, mejmandar uşьp kelişkendir,—dep
yj eesi sevelenir ocoq çaqtaqь yjğen quurajdь kemege çaq-
qa taştap çattь.

— Ot өcyp qalvasa ele voldu, dep yjdyn eesinin ajaly көсөө-
ny аьр qolomtonu көөлөdy. Quurajdьn coqu өcyp qalqan eken.
Kyldy şiler çatьp temenenin көzündөj coq tartь.

— Oj, dejm, oj, vol ertereek, kebez verci, өcyp ketmek voldu.

Yjdyn eesi serkendin icki qoltuqundaqь çьrtьqtan kebez cu-
var сьqьp ajalyна sundu. Ajaly kebezdi çuqartьp tьtьp coqtu
kebezge salьp aqьrьndar çumşaq yjledь. Kebez tutandь. Ke-
megege quurajdьn kuyumyn salьp, kebez menen aralaştьrьp
yjledь ele yvyrөгөн qьzьl çalyн көryndь. Qaq quurajdь ystь-
yştьnө taştaşьp ottu coң qьrьp çaqьştь. Qonoqtor murut-
tarьna toңqon muzdarьn şьrьrьşьp, ot çaqqa çaqьndaştь.

Yj eesi qonoqtorun bir şьjra qarap сьqtь da, ker murut çı-
gitti eki—yc tiktedi.

— Seni volqor turam—dedi.

— Men seni vaja ele taanьqam, qanter eken dedim da,—dep
çigit kilymsyredь. Yj eesi çigitke çaqьndar kelip:

— Sen Toqtoqul volup çьrvөгьyn?

— Yştynөн сьqtьң, dep berki bir qonoq kyldь.

— „Toqtoqul“, dep bir qatun qьjьrьdь da yj eesi qucaqьn
çajьp Toqtoquldu көzdөj vojun taştadь. Ekөө qucaqtaşьp кө-
ryştь. Qonoqon yjy Toqtoquldun taanьşь сьqьp qalqanьna eki
qonoq çadьrар syjynuştь.

— Çol bolsun, qajdan сьqьp, qajda varasьң? Cildenin ky-
nynde çolqo сьqьp qalqan ekensinç... dep yj eesi Toqtoqulqa
suroonu ysty-yştynө verip çattь.

— Çumuş volso сьquuqа tuura kelet da; özyң qandajсьң?

— Özym qandaj volmoq elem, mьna uşul tamdь salьp аьр
өtkөн-keiken çoloocuqa сөр satьp oqat qьrьp oturam.

— Maqa da satasьңьь? bir voo сөvьң qanca turat,—dep Toq-
toqul çьlmajdь.

— Qojcu, Toqo, tamaşandь—dep yj eesi kyldь.

Qonoqtor сьльньşьp kenen-kenen tartьp oturuştı.

— Aлысь çerden qьşьnda сьqqan çөnyndь ajtsaң—dep yj
eesi daqь suradь.

— Nyjazaaly degendi izder сьqtьm. Mьndaj çumuştardь qь-
şьnda vytyrөsө çazьnda, çajьnda, kuzynde çarmac adamdьn
qolu tьjevi.

— Nyjazaalyнь; qajсь Nyjazaalyнь? qomuzcu Nyjazaaly vo-
lup çьrvөгьyn?

— Naq oşol qomuzcu Nyjazaalyнь izder сьqtьm, vaşqa Ny-
jazaalyda alasam var dejsinçi.

— Nyjazaalyнь emne darekter qaldьң?

— Kerektyy kişi.

— Keregi emnede?

— Qomuzdu çaqşь certet, on—on veş kyusy var dejt,
oşol kuylyrьn аьр ketejin dep keldim.

— Özyңdun kuyң dele çetişet ele qo.

— „Artьq döölөt vaş çarat“ dejsinçi dosum, өnөр menen
oquu yjrönyu ijne menen quduq qazqanqа varavar; özymky
özьmdө, vaşqanьqьn yjrönyр alsam daqь çaqşь.

— Emese, izder kelgen Nyjazaalyна çetpej qaldьң.

— Qantip?

— Nyjazaaly erten Namangenge çөнөmөk.

— Çөнөj elekte qantip çetyu kerek—dep, Toqtoqul şaşqalaqtadь.

— Tyndөр çөнөsөң yjynөн сьqа elekte vasьp qalar elen,

biroq atın arı, özün qajıqır qalırtırsın. Nıjazaalıñın kuyı menen Mekege varmaq beleñ, mında cılıu çatır al, erter çetresin, çetpesen tekeñ ketip çatabı?

— Çoq dosum, cövyndön ber, at qaşektetip alıp tındör çөнөјyn.

— Tındөр? Uşul suuqta tındөр çөнөгөndөј çoo quudu bele...

— Çoldoştorunın çana uј eelerinin aјtqandarına көпвөј Toqtoquł eşikke cыqır, tamдын vaşınan bir voo vedeni alıp tyşur atına saldı.

— Cын ele çөнөгөнү çatasыңбы? Bir deme ooz tişen?...

— Qacat dejsinbi! qajra kele çatqanda qonup ketem.

Uј cesinin ысмъ Авылqasым. Toqtoquł ata—enesi menen Qazapvaq degen vajдын qolunda çyrgөndө Авылqasым da vajдын qojcusu ele. Авылqasым çumuşqa eptyu, oоqatqa тыңдыq арqasында ajal alıp, vede aјdar, uşul tamda kyn өtkөгyp turqan eken.

Asman acыq, cылдыz qojuu. Şamal çoq volso da cыqyroon ajaz betti cымыdatat.

— Siler erter çete kelersiner—dedi da Toqtoquł atına mindi.

Toqo, keterinde tişej өtrө, menin alымды vilesin qo, antse daqь birөөdөн көтөrmөлөр qoj таар qojom—der Toqtoquł uzaј tyşкөndө, Авылqasым aјтыр qaldı. Таң ата Nıjazaalıñın aјына keldi.

Nıjazaalıñın uјy qajıy—der suradı Toqtoquł.

— Tetigi toquлуу at vajlanıp, tytyn cыqır çatqan uј.

Kelse, Nıjazaalı çөнөгөнү çatqan eken. Toqtoquł çөнyn aјtqanda:

— Uqır çyrgөm, uqır çyrgөm—der Nıjazaalı kulymsyredy. Mыna uşul kыndөн tartıp Toqtoquł menen Nıjazaalıñın dostuqı vaştaldı. Toqtoquł Namangenge Nıjazaalı menen birge vardı. Ekөө biri birine kuyлөryn yјrөtyşty; el coqułqan çerde kyy certişti.

* * *

Qajıy çerde qandaj qomuzcu, qandaj ыcь var der uqsa, Toqtoquł alar menen көryşyuge degdegen, alardan yјreñgen çana yјrөtkөн. Toqtoqułdun uluu qasijetinин biri uşunda.

Kee bir ыcь, qomuzculardын çөнөкөј ыларь, kuyлөry volso da, anь Toqtoquł өз çанынан qoşur sonundар ыrdар, sonundар certken. Biroq certerdin, ыrdardын aldында „balancаньqь“ der unıtrastan aјta certip, aјta ыrdaqan.

sonun ыларь ыrdaldı. Bul qomuz menen qыrqыз elinin өmyrdykkө өcрөs kuyлөry certildi. Qыrqыз eli өtkөн zaarduu caqta өзynyn qajıqьсын, muñın qomuzqa salıp muqamduu certişti.

Qomuz degen yc qылдуu muzykalьq instrument—qыrqыз elinin tarьxь menen vajlanьştuu. Qomuz—qыrqыздын qubanьcь. Çaşyl çajloo, keң qarьcьqajda, tunuq keldyn vojunda, egindyu talaada qomuzdun kuyıy uqulat. Mыna uşul qomuzdu Qыrqыздын uluu aqынь Toqtoquł da certken, qomuz Toqtoqułdun çan çoldoşu volqon. „Bir ыrdар, qыl тырмаqandan Toqtoqułqa ec kim çetpejt“ deşip el ылаqар qылыşat. Uluu aqынь ыrdар, qomuz certуynyn таң qalarыq ustasь volup бирден ele cыqа qalqan çoq. Toqtoquł çaş kynynөн tartıp qomuzdu eldegi qomuzculardan yјrөнө vaştadı. Toqtoquł өзy en sonun kuyлөrdy cыqарuu menen qatar, vaşqa qomuzculardын kuyлөry, vөtөncө el kuyлөryn тығыştyq menen toluq yјrөnyu arqasында adamды suqtandırqan ceber qomuzcu volup cыqqan.

AQBNDÛN KYCY

...Çaman adam belgisi,
Öz qamь usyn çygyret,
Çaqşь adamdьn belgisi
Ei qamь usyn kyjynet."

(Тоқтоқул)

Aqьn Toqom özyndөн
Сьндьq puru төgylöt,
Okeandaj tolqunduu,
Terendigiң көгynöt.
Alqьrdьqь sөzүndyn
Bolot tekөөr şumqardaj,
Kylyktygy özyndyn,
Bajge berbes tulpardaj,
Kөz ileşpej zaqьmdajt
Çaqalmaj quş ucqandaj.
Çajluuluqи denege
Çajdьn taңqь çelindej,
Berekesi tygөнwөs
Ala-Toonun kenindej,
Duşman usyn kecyysyz
Өşөрlyy çaan selindej
Çe wөlwoso çol berbes
Asqaluu zoo senirdej.
Suluuluqи sөzүndyn
Totu quştun çynүndөj,
Qьzdar çasap—toquqan
Qalь kilem tyгүndөj.
Kөz tajqьltьr qulpurqan
Çajqь төrdyn gүlyndөj.
Saja wergen ьsьqta
Сьnar terek wүгүndөj,
Kişen salьr wutuңa

Ş. KӨKӨYOV

qolundu artqa wajlatьr,
Bulbul tilin wuultur
Colpon көzүң çajnatьr,
Toquz çьь sandalьr
Qьjьr Sibir ajdatьr,
Erktin çөнyn eline,
Ajtqanьңa çazdьrьr,
Çer aldьna sarqajtьr,
Sibirдин kenin qazdьrьr.
Altьn сьгаj çyзүңdy,
Aq şaraq qььr azdьrьr...
Bzqaar wogoon, dolu çel,
Qan wuuqandaj wasьqan
Sen samaqan erk taңdьn,
Erke puru casьqan.
Nurqa wөлөр dүjnөнy,
Barqan sajьn aşьnqan.
Erk çyгөgy dүjnөнyn,
Qьzь Moskwa ordomon,
Qalьң qьrğьz elinди,
Uluu Stalin qoidoqon.
Stalinden qat alьr,
Baatьr qьrğьz atapьr.
Сьqьş sewin өlkөmdyn,
Qьrğьz wogruң qorqoqon.
Uluu Stalin bizderge
Asqar todoj al werdі.
Taңdandьrқan aalamdь.
Daңq, taalajluu şaң werdі.
Өгөн erdi özyndөj,
Tirildirip çan werdі.
Sen da wүgyn tirilir,
Bulbul Toqo sajradyң.
Wajlamtasьn aqьtьr,
Wүtwөs ken ьr—dajranьn,
Turnadaj көkte zaqьmdar.
Ağş керip ajdadьn.
Altьn tarix wetinde,
Gүldөр өsүр çajnadьn.
Wүgyn mintip ьrdaşat,
Taalajluu elin, waldarьң.

„Taala] waqь gyldegen,
Eldin kerkь Stalin.
El qamь usyn çan bergen,
Erdin kerkь Stalin.
Eldi syjyr dem bergen,
Çeldin kerkь Stalin.
Emgekci eldin enesi,
Çerdin kerkь Stalin.
Mal erysь keç çajloo,
Terdyn kerkь Stalin.
Dajra, deniz calqьdan,
Keldyn kerkь Stalin.
Tьvelykke nurdançan,
Erktin kerkь Stalin“.

QUSEJIN ESENQOÇOJEV

СЫНАР ÇАНА ВУЛВУЛ

Ajlana atь çyttuu gyl asьььp,
Asmandan memiregen nur casьььp,
Çajqalçan çaraşььqtuu mejkindikte,
Çaş synar öskөн eken, cöl vasьььp.
Mertinip calqьndağь qalçan talьp,
Zaqьmdar, aьs çaqtan bulut çarьp.
Çaş synar vutaqьna qonqonunda,
Elirip kuyge keldi bulbul qarьp:
„Kyn kujyr, çerdi eritip ketmejinçe,
Çan alqьc azezili çetmejinçe,
Çavььqar kucum talьp, qьjnalsam da,
Сьdadьm ömьr cirkin ötmөjynçө
Es aьp synarьmdьn vutaqьna,
Sajra]mьn emi kynum vьtmөjynçө:
Kөгөjьp asman turvasa,
Kьndyn kerkь volvostur.
Kөгьjьp çьldьz сьqраса,
Tьndyn kerkь volvostur.
Kөmьjьp көrdө çatqanda,
Yьndyn kerkь volvostur.
Suu çetrej cөldө soluçan,
Gьldyn kerkь volvostur.
Talqanda çettim сьnarçа,
Tanşььdan unum uqarçа.
Ömьr ötьp kyn vьtsө,
Qanatьm сьnbaj turarçа.
Taç atqandьn bulbulun,
Taqьььn dьjne surarçа.
Qьmьldar daqьm qaluucu,
Çettim qo asь munarçа.

Aj kyjyr, ömür bütse da,
Azezil meni kytse da
Artımda qalar mirasım,
Alamat tyny tüşse da.
Çetilir calqın qanatım,
Övölör seksiz sanatım.
Adilet bulbul ötty—der,
Artımda qalar adatım.*
Qonqonu çaş eñnar da vutaq çajır,
Dunyje sýjnyşat kynde tajır.
Artında ataq çana uny qalır,
Bajaq aqın bulbul volqon qajır.

ŞERQULOV ŞEKERBEK

NUSQANDY ALDYQ

Çerinen sýqa çygyrgeñ
Buudan eleñ talbaqan,
Toiqundatır çyröky
Bulbul eleñ sajracaq,
Elirtip Toqom ırdasa
El eñsegen qajradan,
Erksiz zaman bolso da
Eskinin tilin albaqan,
Eñ bir nusqa tarıx söz
Emgekciğe arnaqan.

Aqındyq Toqomdun
Aqır çatqan dajra ele,
Bıstuu turmuş bolboso
Brdamaq bizge qajda ele?
Toqomdoj qıyr necenge
Quzqundar quruqsaldy ele,
Qarlıqac çetpes çerlerge
Qajran Toqom bardy ele,
Artıyr qaldy çastarda
Artında nusqa qaldy ele,
Uıuu kësëm bolboso
Çırqal bizge var bele?
Ar bir tyrkyn sözderyñ
Ajtyr qaldy qırqyzda,
Aqındyqın uqulqan
Ançijan, Alaj, Munduzqa.
Qımbattuu ıryn taraldy
Aq qalraqtuu qırqyzqa,
Alyr qaldyq Toqomdon
Ar kimimiz bir nusqa.

Таңырар elim qaraqan
 Totuquş eleñ qulqunqan,
 Top сындь qaq çarqan
 Tuıpar eleñ çulqunqan,
 Tutqunqa kettin bir kezde
 Tuulup eskön çurtundan,
 Torqojdoj Toqom sajrasa
 Tuurduqtar сытылqan
 Qызыqtuu sözün uqsam dep
 Qыз, kelinder umtulqan,
 Qығызdan сыqqan aqын dep
 Qыjla adam ajtcu сытындan.
 Oşol Toqom sensin qo
 Aq qalpaq qығыз qalqымдан,
 Byt ölkeme taаныр
 Syretynyz tartylqan,
 Azыqь vizdin çastarqa
 Altındaj sözün ajtylqan,
 Özyñdeј bulbul necen çaş
 Minder сыqть artындan.

Erksiz bolup ajdaldыñ
 Eski zaman qыымдан,
 Azыqь çastar ylgy aldyq
 Ajtylyр qalqan ығындan,
 Atavыз Lenin—Stalin
 Emgekci ycyn tuulqan,
 Eski zalim vuzuqtar
 El icinen quulqan,
 Eskinin saltь qalbastan
 Eñ bir sonun çuulqan,
 Eriktyy bolduq er—ajal
 Er Stalin nuruñdan.

АТАҚЫН ҚАЛДЫ ТАРЫХТА

Erik, tendik kyn ycyn
 Baj—manarqa qarmaidyñ.
 Aq çerinen kynөө çoq,
 Sibirge qaraj ajdaldыñ.

Qaraqы kundөн сыquqa
 Erkindik çolun izdedin.
 Batraq, dyjqan el ycyn,
 Bar kycyn menen iştedin.

Orqur сыqqan сыqarman,
 Brlardyñ сыqqan keni eleñ.
 Tujqundaј ucup ajlanqan,
 Eldegi şumqar sen eleñ.
 Bғыñ menen çaqымduu,
 Aj—asmanqa teñ eleñ.

Sovettik doordun kezinde,
 Emgegin сыqть çarьqqa.
 Qығызdan сыqqan sen bulbul,
 Ataқыñ qaldь тарьхта.

SMAR ŞIMEJEV

TOO BULBULU

I.

Aqarar çerdin betin aq qar vashar,
Tunarat mejkin talaa ucsuz çatar,
Çөө tuman oıdu, qırdı vıtyn qaptar
Kөгynvөj kyn ujaqa ketti vatar,
Qoluna tajaq qartmar çalqız adam
Keletat necen veles, qırdan aşar?

* *

Azarqa moıun vervej qajrat qılat.
Qыş cilde ajazыna kelet cыdar,
Qaq etken qarqa—quzquın unyn uqpaı
Aldыda arыş kerip, keede tыnat,
Azapta çyrse daqı elin ester
Çetyyge Ala-Tooqo көңyl vurat.

* *

Сьыldar ajazduu suuq өкүм сыгyp,
Boroonduu qar ucırqan şamal çyгyp,
Qar çoldun betin tujuq qaptasa da
Baratat qajrattanар etek tyгyp.

* *

Mercimduy çerge erte çetejin dep,
Tezireek qırdan aşar ketejin dep,
Aldыda aıy cыqar degen өndyy,
Çyregy ymyttonet өtө degdep.
Kee birde, kyrtkylөrgө kirip ketip
Qaraңqı, çolsuz qardan өtty epter...

Сьыldar birin-serin ot көryndy,
Qubanар көңyl aqa ең vөlyndy,
Sozultup ovon menen ыrdaqanda
Oozunan qujuluşqan ыг төgyldy.
Biroq da çyregynde bir qajqı var
Qandaj el, qandaj çurt dep oıqo salar.

* *

Belin vuur, şьmalanар qajrattanар,
Tez ele oşol çerge çetip varар,
Qarasa qatar tyşkөн qыştaq eken,
Ec bir yj qondurvadı nazar salар.
—Bul qorduq vaşqa vıtkөн qandaj kezep,
Qajqыгyp muңduu çyrek neler sezet,
Teimirip ar kimderdin yjлөrynө,
Barsam men çolotuşpaı ketkin deşet,
Kee biri itterine talatыşар
„Qaraqсы qazaqsın“ dep menden vezet,
Bыşым uşul vugyn vıtkөн veleң,
Çoldo men bul qorduqtu kytкөн velem,
Qarы, çaş Toqtoquıl dep ardaqtaqan
Aq qalpaq qыqызыmda bulbul elem,
O, cirkin өmyr nege мындаı voldun?
Başыma musarыгыq qajqı toldun...

* *

Icine muңun çыjар şorduu qarар,
Cettegi çalqыз yjdy көzge calар,
Qondurar—degen өndyy oju menen,
Al yje tartыnvastan kirdi varар.
Yjunde olturuşqan cal da kempir
Musarы eken deşip tozur alар.
Suu volqon kijimderin vıtyn cecip,
Yjnөн vaşqa çañ kijim verip,
Syjлөdy yjdyn eesi Ponamarov
Tuuqandыq şirin sözyn birden terip.
—Qajaqtan sapar cegip kelatasың?
Qandaj sen, uşuncalыq çavыqadың?

Тоқтоқул қазақ қазыр айтты мындай:
 (Анда ал қалақ салды тындай-тындай)
 —Ақсақал, қырғыз деген елден болым
 Сібірде тұтқанда мен құрдым зарлап.
 Сајраған бұлбұл елем, қара сектім,
 Ајдалыр есен қылы елден бөздім,
 Сыргүндөн қасыр сықыр елді іздеп
 Necen too, necen талаа қерді кездім,
 Ырдадым тencilikti еңсер-еңсер,
 Ырдадым вај, манарты қордоп, çekтер.
 Чала қаар өмырдык Сібір көздөј
 Ајдаты, өсүн алыр вајлар кектер.

Мына мен елді көздөп келе қатам,
 Қайқыдан қутулалмай ојқо батам,
 Қырсөм да сегіз қылы тұтқын болуп
 Қомузум ермек болуп, көңыл қазам.

Ајдалыр necen тырлыу қерді көрдүм,
 Erkindik еңсер кыткөн ерді көрдүм,
 Тутқанда бир тууқандај қол алысқан,
 Gruzin, Orus, Қалмақ елді көрдүм.

Бұл кыны емгексі ел зарыққан кын,
 Еңсезір erkindik деп талыққан кын.
 Mundanыр munduu кындө өмыр өтүр,
 Zamana кедеслерді наалытқан кын.

Кемпір, cal сөзді уқыр мунайысқан,
 Necen деп санаа ојлоп олтурусқан,
 „Тендік деп orus, қырғыз бардық elder
 Кырәсүр вајлар менен алпұрусқан,
 Degendeј icterinen cal, кемпір да,
 Қобулар өздөрынсө сөз қурусқан.

—Emese мен дақы кер айтыр берем,
 Seksenge мына азыр қапар келем,
 Қырғ қақтың қырдаалында бала көрдүм
 Ошондо қуваньсым тоодој велең.
 Қыргөу кыжыр тұрған қалың еле
 Balamдын атын ајтсам Sergeј деген
 Aradan necen деген қылар өтүр,
 Sergejm туура он сегіз қақыра қетті.
 „Оқымун мен atake“ деп сұраныр
 Qazanqa сапар сегір қөнөр кетті.
 Anda ал, радьсақа қарғы сықыр,
 Сібірге ајдалытыр сақа оқыр,
 Өлгөнбу қе тыууы дајпын билеј
 Қыргөуыз шордуу болуп ылар воздор.
 —Қарықтық, Sergeј менен бирге қыргөм
 Тууқанса қол алысыр бирге кылгөм.
 Sergeјin aman-esen Сібірде ал,
 Degende Тоқтоқулду қусақтар cal
 Өвүсүр екі беттен, көңыл толқыр,
 Balasyn көргөуындеј қуванды ал.

II

Asmanda қымындаған қылыз ватыр,
 Ақарыр сықыр қақтан таң да атыр,
 Erkelep ертең менен қел да соқыт —
 Qarasaң meltiregen аспан асыр.
 Тоқтоқул достор менен қоштошордо,
 Бұлбүйдөп кын да сықты пұрун сасыр.

Қарыя Ponomarov Тоқтоқулду
 Қусақтар беттен сыжыр қысыр қолун,
 —„Қош емі, тендік кыткөн Тоо бұлбулу,
 Eline esen четкін, болсун қолун“ . . .
 Көздөді тоо бұлбулу сылгөн елді.
 Estedі kindik кесір, өскөн қерді.
 Қөнөді кең сапарға қол узартыр
 Dostoru қол бұлқақыр қала берді.

YNDYN KENCI

Kynu, tynu ыrdasa
Kykyktoj yny şaňşyqan.
Bulbuldun muqam ynyndej,
Qardyqraj qajta asyqan.
Emgekci elge arnalыр,
Sözynen nuru casyqan.
Qancalyq azap көрсө da,
Tolqunu suudaj tasyqan
Qoço, moldo, eşendi—
Qoşur aytqan sözdery,
Qatuu tijgen qamcydan,
Qarşь сыqыр ақында
Qoço-moldo, vij-voluş,
Oşonun usyn asyqan,
Qarşьlyqqa vaş ijvej,
Antqor-sytqor zalimdin,
Er Toqom, alyyn asqan çaşьnan.
Çarcьь dep çardььnь,
Çalcyлар ketpej qaşьnan.
Al kişi da aytcu ele:
„Çalcyлар menin aşьnam“
Degen sözy kedejge,
At bergenge arsyqan.
Ovonu asьq bulbuldan.
Olutsuz kezde tuulqan.
Çamandar ыrdap zalimdi,
Sivirge şondo quulqan.
Pajdasьn көргөн dalajlar,
Közynen çaşь cuurqan.
Qьjьştьrьp ulantqan,

Ыrdьn kenci Toqtoqul.
Icegini sajratqan
Kyynyn kenci Toqtoqul.
Mиң bir eki qubultqan,
Ovondun kenci Toqtoqul.
Uqqan qulaq tanbaqan,
Yndyn kenci Toqtoqul.

ÇOLDOQJU BIR OQUJA

Kök melçigen qalyň qaraqajdýň arasyndaqy, buruluşu kör iñri-buñru çoldon qandajdýr kişi sölökety ketken, öndöry azqan qudu oşoqo çaraşa qurquu şarke menen voz taar çapan kiñişken bir top adamdy, mylyq—qylysyn kezegen ыраймыз nadziratilder ajdar kele çatyşty. Ajlana çm-çьrt. Çalqyz qana butar qojqondoñ şyñqajqan wjik qaraqajdýň arasyñnan anda-sanda tyrduy quşardýñ sañraçan yny uqulat. Anyñ ystynö toqoj arasyndaqy qalyñ qara çoldon çoloocunu anda-sanda qana çoluqturasyñ. Een talaa, erme cöl emes, kesip tygetkys, kenctyy tajganýñ arasynda mercemdyu çerlerinde qana el wlor ele.

Ajdoodoqu qalyñ eldin arasyñnan wirdaqy adam cettel al-wajt.

Şorduular wiri wiline syjonyr, alduularы alsydzaryna çardam bergensip, çaldyraj qarar, aly kelgence syjor-tajar, arqasy ketip uşkyryşet. Tunçurap turqan ucurda qandajdýr şaңqyldar сыq-qan yn wardyq tynctyqy wuzdu:

Çylyma weş çylya kestip
Çylyraqa wutum teşlip,
Çylylanyñ wasalwaj,
Çylylaq taman ezilip.

.

Manaplar saça ne çazdym?
Wasylyp elden adastyñ,
Butamda kişen şylydyp
Musaplyr wolyr çöw wastyñ.

Myna oşentip munduu unup сыqarыр özy menen wirme azar-ta çatqandaryñ könylyñ quwantыр kele çatqan Toqtoquj ele. Bul ыг daqy көркө sozulmaq. Qylysynan qan tamqan ajdoo-cular qantip çon qojsun. Qamсыñny yjrup, weli tultuq, murdu

qyzy qartёşkedej wolyon bir nadziratel uduqutur çetip, erlk-sizden çaaqy wasty.

Kergon kyn qurusun. Myna azыr da Çanywaj wajquş sendi-rekter aran kele çatat. Çanyndaqy eki qurwusu syjor-tajar, çardam bergensiyet. Biroq alarda qanca al var dejsin. Ittin wa-şyñdaj wolyr ilinip çyrgon wutundaqy coqoj; walylyñnan, wile-ginen ciderlegen kişen, çoldun watqaqy, kyndögy oqat—muş-tumday acuu qara nan, bir ajdan weli çöw wasuu kimdin qa-ruusun çon qojsun. Myna oşonduqtan waary şiyimik, qur-quu, qylylydarqa qaruu çoq. Çanywajqa çardam wewem dep eki çigit da artqa cegine wastydy. Qaryşqyrdaj çulquldar, ralyly çoq nadziratil qojsuwy,—mylyqlyñ qundaqy menen ycöony yc soqtu. Çanywajdýñ: „taştar kete wergile!“ degenine wolywoston, çoldoştu qylyr taştañ alyşwaj syjor-tajar, topqo çetişti.

Ajlasы ketken Çanywaj:

— Oj, ajlanajyñdar, oj çurt, çardamlyñarqa raqmat—meni taş-tar ele ketkile! Uwara wolywoqula! Meni menen el көwöjmök weli? Mende qaruu qalwady. Mal woly alwajm qo. Qylylyla meni, taştaqyly? . . .

Qantip qylylyñ! Azaptaş, şordoş wolyon qurwunu qalyra alyş-rajt. Wardyqy ölse wily çuñqurda wolyularы kelet. Çanywajdýñ sezy wardyqylyñ seögyñen ötyr, ucuquna çetti, wardyqy top-top wily qajrat ajtyşы kelet. Çanywajdýñ öçyr wara çatqan otu-nun tegeregine kelip, qandajdýr sez azaptañny wolyşkysy, syj-löşkysy kelet. Anda-sanda „qajrat qyly, Çanywaj“ degen yn-dör сыqat.

Qaryp woldun qajran waş,
Qacan toqtojt aqqan çaş . . .
Qajratly wily çan elem,
Qanylyñdan çaltannas.

dep / Toqtoquj tereñ wily uşkyrdy da, artlyñ wily qarar, Çany-wajqa qylylydý. Çanywaj, syjogen çoldoştoru menen epter ilkip wa-sыр kelatty.

Al ycöw elden artta qalyşty.

Antweske ajla qanca: warynda qaruu çoq . . .

Ary wasa tyşkendö qara çol eñ ele cuqul wurylat eken. Bra-lylymyz soldatlar uşunu ele kytur turqansыр, көрсылык wuryla wergende arttaqy ycöony qamandaj wolyon ycöw—mylyqlyñ qundaqy menen qojqulyr, wilylyr-çulylyr çatyр, ycöony yc çarqa aşratqanda Çanywaj çerge waryр şalyq deştyşty.

Aldyda wara çatqandar wily oşomqo çm-çьrt woly tyşty,

şaldırağan butu-qoldoqu kişendin tavbış da saal basaja tyş-kensydy. Bardıq ten artta qalqandardın kögür çatqan azavın köz aldılarına keltirip, anda-sanda soldattardın sögüngön oroynı, vajquştardın ontoşun uqur qalışat. Emne volup çatqandın bardıq sezışet. Mındaj avaldı, bir nese çolu tutqundardın közdöryne kersetyşken volucu. Azır da oşondoı volup çatat. Kee birı ajlasızdan butun arañ qana şilte, çyregynın şızdaqanın özy qana bile; bir daar şıdamsızdanır, toqtoj qalıp, bir nerse ajtqış kelet. Biroq yırup ajdap kele çatqandar tildep zañq degizip vaştan ar şalıp ötur, vasuuqa arqasız qılat.

Şańvay şıqılar menen bir soldat curqap kelip mıltıqtın qundaq menen vaştan ar saqanda tır etrej sunalıp çatır qala verdi. Toqtoqu, şıdamsızdanır artın bir qaraqanda uc soldat Şańvaydın şańındaq eki çigitti butu qolundaq kişenderin şaldıratır ajdap kele çatqan ele. Al vajquştar ajlasızdan şıqılıp—turup curqaj albasa da curdaqandaj volup, qandajdı adamdan vaşqaca veyröndör torqo çete kelişti. Artındaq soldattar çeteer-çetkence savaştı. Toqtoqu unın aqırın şıqarır vozdoqon tajaqtaj qana Şańvaydın qalqanın qoştı.

Ajdalıp ketip varatır
Çoldo qalıp ölgende,
Çoru, quzğun çedi qo
Adam şıqraj kengenge.

* *

Kecki kyz tajgada uqmuştıu volot. Örköden ötkön suuq, bir eki çumadan sozulup çatqır çaar, dajma kişini bir tyryu tumcuqturqandaj volqon voz tuman vasat da turat. Oşondo da çatqır toqtolvojt. Ajdodo vara çatqandardın könyly oqo veter tömön tyşur, keede ölgysy da kelet, biroq çan tatuu, qandaj qıjındıq volso da kyc çetkence vaşqa kelgendi köterup, tiryu çyrgysy kelet.

Çumadan-çumaqa sozulup eşerler tökkön çatqırqa voz taar taqır turuştıq vere alvadı. Kee birı qar-qara volup kirdegen qurcanqan çoluqtar menen mojudarın vajlar alışat. Biroq çatqırдын muzdaq suusu öcöşkendöj volup alardın çonunan ıdıj icirkentip qujulat da turat.

Butu-qolu kişendelyu bir top tutqundardı ырајна taqır qaravaј çöө ajdap kelet. Keckisin şölyreş suu volup, mercemdyu çerlerge qurulan varaktarqa, qojdoj ijrıp kirgizet da qojot. Kec kirip kele çatır toqtoocu çerge bir qalıpta çyruy

menen bir torqo kecige turqan volso, soldattar vaarın lekil-detip qatuu-qatuu ajdap. mıltıqtın qundaqın, qamçsın, muştumdarın çumşaşat. Çatqır çaaqan sajn çer'in meesi erigendej volup, ımdalışqan çoldoqu qara toruraqtar qamırdaj çuurulup, kee çeri kelyuktönyr çol ылајланır qalat.

Мына uşundaj tataal çol vasır şorduular kele çatışat. Oşol toptun syjguncygy Toqtoqu, özynun qurvularının könylyn köteryyge, tartır kele çatqan azartır bir aзырааqqa volso da vaşqada vurup, bir kydyrup alış ucun, coqojun butunan çer uzun çıqacqa ilir alır, quudul sözdör menen coqojun qoşur ыdap kele çatır. Tutqundaqılardın könyldöry bir—az acılıp kylgöny, Toqtoqudun ыdaş padziratelderdin könylyne çarpadı, balit sözder menen sögür, Toqtoqudu çon talaştıra qamç menen bir çaptır da—„kiç coqojundu“—der çaşıadı. Itke öcöşmek vele, Toqtoqu vasır vara çatır, ulam toqtoj qalıp, sekendeş coqojun kijip, topton eki qadamdaj artqa çegine tyştı. Anqısa volvoj soldattardın biröө mıltıqtın tyvy menen, birı muştum menen verip qaldı. Toqtoqu majışcu da emes, biroq vul çolu tajaq qatuu tijgendikten ontoloj tyştı da, ыdamdap topton arasına kirdi.

Bozdotup urat vaspasam
Bytkön voj terge teşilip
Boşonor künüm var beken—
Boştındıq künge kezigip,
Kişen salqan atqa oqşop
Çıncır menen çöө vasır,
Qıdırtır ajdap kynuge
Qıjaldım qızı öñ aзыр...

„—Ох, deseñci“—der ajlanasындаq şordoştor tereç bir yşkyrup aldı.

—Ajlanajın Toqo, aзырдај aqırın şıqarqan unuñ menen sözyndı daqır uzartır—dedi, çandaj vasır kele çatqan çarçaş çigit Bolot. Bolot özy ыrdaj albasa da Toqtoqudun çańında çyrgende anın kylkylyu, kövynçө muñduu ыларın uq-qanda, çoldoqu azartın vaarın unutup, buttaqır oor kişen butun talıtır, соң соqoj ылајqa vatqanın sezvej, qandajdı alısta—alısta qalqan syjgön eli, çajnaqan çeri, çan menen vara var көргөн qurvular көz алдына kelip, oşolor menen uşul aзырda birge çyrgөndöj volup keter ele.

—Ee inicegim:

Tırmöden aman qutulup,
Tuuqandaş tatsaq tuz nasip...

der çonunan emgice eki soldattın tajaqñın ысық кете елек Тоқоң Bolotqo vel volqudaı qajrat verdi.

— Basqyla ajvandar... Bas dejm,oj... sandalqan nemel.. der, mingen atın ojdolotur, vasuuqa qaruuu kelbeı temtender kele çatqan bir vajquştu çon talaştıra salıp otty. Oj, çan qurusun!.. aran çana ildiregen vajquştu topqo qoşuldu. Ajdar kele çatqan soldattardıñ mьncalыq ыdamdatыр qubalaşыna sever alpaғыr qondura turqan mercimduy çeri ali alyс ele.

Мына uşnetip kesuygө çaqьndaqan qojlordu şьqap quvalaqansьr çamcь, mьltьq, muştumdun kycy menen kenedej tь-nyñ aldьvaj ajdar kele çatyşat. Мындаı aval birinci çana çolu volqon emes. Bardьqь kezек-kezек alda neme kыtkөndej mojudarğыñ sozuşur aldь çaqtarğыñ qarar qojuşat, viroq tyn-gyregөñ qalyñ toqojdon vaşqa ec valaket көrynөjti. Aldьda bir ьғыс kыtur turqandaı deneleri ьтыр-сьтыр volur, çandarğы çer tartat.

Tegerekte vijik qorqon menen qorqor qojqonsur—şuñquj-çan qalyñ qarajaılar. Ysty çaqьñ qarasa vajaqь kөndym volur qalqan voz tuman vaşьr, şьvьrçaqtar çamqьr seveler, asmandьñ daıñ көrynөjti. Vaarь, kyndyn көzyn көrvөгөngө көр volqon. Dajьma көlekөdө kelіşet, viroq vijik qarajaılardьñ vaşьna kyndyn şoolasь tijip, anda-sanda көrynө qalsa qandaı-dьr көnyidөry көtөrylyp qalqan bir keremet pajda volor ele. Kyndyn көzyn көryyгө, çoq degende şoolasьñ көtөryyгө vardьqь ьntьzar. Qьçaşqandaı volur, Tajganь voz tuman basat da turat. Kyndyn qajşь ubaq volqonu ec kimge veıgisiz. Kec qurun volur qalqanьñ soldattardıñ tezdetip ajdar kele çatqanьnan sezişip, vuttaqь соң соqojdun şalьvrañ vatqaqqa tьqьl-çanьna qaravastan erinderin kese tişter kele çatyşat.

— O qudaı, çaqьndaqь!.. der, aldьnda vara çatqandarğыñ biri qьjçьr çiverdi. Alvette, syjyngөnyñ qьjçьrdь. Çatqan çeri çancalыq çajşьz volso da, toqmoq çep, төkkөñ çamqьr, velden vatqan vatqaqta, өrkөdөн veri suu volur, çөө vasqan-dan çaqşьraaq көrynөt.

Aldьnqьlardьñ davьşьna qarata vardьqь ilgeri qaraj umtu-lur, mojudarğыñ sozur qarasa çarьraıçan bir saraj turat. Qan-dajdьr „emi es alam qo“ degensip, vardьqьna qajrat kirip, ai-qa qaraj ыdamdaştь.

Tart vьjaqqa!—der aldьda vara çatqan soldat bir vaqьrdь.

Kele çatqandar kişenderin şaldьratыр oşol çaqqa ciburur çөneştь. Sarajdьñ çanьnda qьvьr etken çan çoq, een. Bir sol-

dat curqap vaғыr sarajdьñ oozun actь da,—kirgile—degendeı çansadь. Sarajdьñ eşiğine çaqьndaqanda vardьqьñн çonunan on put çykty alyp taştaqandaı tereñ yşkыrstь. Sarajdьñ eşi-ğinen kire bergende Toqtoqul kyldırmөkkө:

„Өz yjymө keldim vejm.
Itzemen ыdьı suu kecip,
Өrdөktөj syzyp çyrdym vejm“—

der ьrdap çiverdi.

Sarajqa kirip kelіşse syjynөrlyk ec nerse çoq, çañ vurtuldar, sarajdьñ ici valit. Tegerete taqtaj menen qalqalanqan eken, arasьndaqь çьrtьqtan alydar çel soqur turat. Şөlybrөp suu volussa da, çөө vasqanda yşygөndөryn bilişpes ele.

Мындаı alydaqan sarajdan bat ele qaltьrap titirep ketіşet. Aлыñ ystynө muştumdaı acuu qara nan menen çan vaqьşьr, qursaqtarь ac. bşьq tamaq degende aq etkende—taq etіşet, vi-roq al çoq. Suu qajnatыр alyşat da, çaqanьñ tegeregindegi şorqo çavьlqan qojdoı yjmөlөktөşөt.

Sarajqa kirip vardьqь bir vircqa şьlyqьşьr çaj alyştь. Kicine es alqandan kijin icine suuq tyşkөñ vajquştar qaltьrap titirej vaştaştь. Toqtoqul ordunan тура qalyр, sarajdьñ eşiğin tarsьdatыр, muştumu menen urqulaqanda, arь çatqan qajtar-qan soldattьñ biri eşikti actь.

— Biz өlөvьzvь, uruqsat qьlyñьz, otun alyр kelip ot çaqalь—dedi Toqtoqul.

Buqa көр keçөndөvej uruqsat verdi. Kelgenderden Sarьdegen çigit soldat menen birge сьqьr, otun arkeldi da, ot çaqьr çьlyñьr qurqanьştь. Toqtoqul daqь vaғыr, eşikti ta-qьldatыр suu alyр kelyuny strandь. Uruqsat bergenden kijin Bolot menen eşikke сьqьr suunu alyр kele çatsa aravacan muzik toqtor qalyртыр. Toqtoquldun көzy eң avaly aravanьñ ystyndөgy balajajkaqa tyşur:

— Satasьdvь—dedi.

— Satsam da volot, viroq munun vaasь yc som—dedi muzik.

Toqtoqul arь veri qaqьştьrsa aqcasь çetpedi, sarajqa kire-ri menen, şordoştoruna tyşyndьrgөndө, daroo andan-mьndan çьjnaşьr yc som aqcanьñ çajьñ tavьştь. Toqtoqul bir ceti qomuz certуuny saqьnqandyqtan, bir ceti qubularğыñ көny-lyn çaj qьlmaqqa maldaş toqunur oturdu da balajajkanьñ qu-laqьñ toıqoj vaştadь.

Bular toqtoqon sarajdan alyс emes çerde bir aıyl volso ke-rek, ycөөнө qajtartыр qojur, qalqan soldattar oşol çaqqa ketiş-

ti. Kimdi kim bildi, ot çaqıylar dene ıylar, bir az qurqaqan-
dan kijin, vardıy qandajdır kergon azartı bir az esten cı-
qarır, konyldery acıylar kyıldep sözge kırıřıp, birin biri řıldı-
doo vařaldı. Tegi kylky, uřıu, tamaqtın kenedej arı řoq.—Qan-
daj azarta, qorıuqta volıon da bul uc nerseni adam balası öte-
vöj dele qořıořt.

— Sözynden ajlanajın Toqo, emi vařtasañ?—deřıp, Toqto-
quıdu kyyleřty. Bul řorduıar řandarı kicine řaj alqandan ki-
jin az da volıo konyl acııdan tyk da qacıřpajt.

Torqoı elem, tilim řoq,
Torqo tyřken ekemin.
Tolqonup keler kynım řoq.
Bulsul elem, tilim řoq.
Musarıp boldım zalimden
Bořonup keler kynım řoq.

der Toqtoquı balalajka qıyuy keltirip ırdar, tutqundardı
torqo calıylar kynösyz ketip vara řatqandıyın, rajımsız za-
limdin adam sıpatı řoq qanqorıuqın ırdar, anan tamařalıu
sözden vařtar, ajlanasında qı řorduıardı duu kyıldıyır, var-
dıyın az da volıo konylyn actı. Qıyız ıřdıvoz el emes-
rı? Toqtoquıdu ıyın vaarı qıyırıa syrör, kylky—cuıldoolor
vařaldı. Mına ořol ucırda uırtunan řılekejin cubırtıp, řař-
qan vojdon mıltıyın kezep bir soldat kirip keldi.

— Silerdin ırdaj turqan, kılö turqan řerıner bul emes, aj-
vandar!—der vařıyır, curqaqan vojdon Toqtoquıdu qolun-
da qı balalajkanı cılıp alıp, řerden arı bir carıtı da řıncı-
nınan qalqanı vutu menen vıřıratıp tepsep tařtadı.

— Arı řoqtör, silerge konyl acıy ırdooqo, tamařa qılıuqı
ıruřsat řoq.

— Mınu emne řındırasın, öz aqıavızıa satıp alqanıvız—
der Toqtoquı ordunan qozqolıp, tura qalmaq volqondo, ol-
coqon coñ soldat bir tepkende qarıusu řoq neme kemele-
nıy ketti.

— Sen emne tevesin!—der kelip ele, Toqtoquıdu řanında
oturqan 24 çařtaqı Bolot tura qalıp, soldatı kekirtekten arı
bir qozqondo kuy menen calqasınan ketip, mıltıq qolunan
ırdıyır tyřty. Toqtoquıdu ıyın Bolottun cıyüey volıusu.

Anın ystıne řařqıldıqan ıynö vıgınyky satıp alqan
balalajka bir tyrdıy qoozduq vergendej keryngön ele. Bolot-
tun köz aldında soldatın balalajkanı talqalařı, Toqtoquıdu

kemele öelıřı, anın kergön kyny, ıcken suusun bırotolo vy-
tyrgönde j voldu.

Soldat ordunan tura qalıp, Bolottu atıp öltıyır, öcın al-
maq ıcın řanıın sıjalap tarancasın izdendi. Čalıyızda ee
qılıcıbul—Mosqool cıgit Sarı curqar kelip soldatın
tarancası menen qolun qarřıa qarıap, Mekoř arqasınan
qucaqta j aldı. Mına ořondo soldatın ajlası ketken oqřořt.

— Meni qojo vergile. Men eřikke cıqatın.

— Anda sen bızdı atasın, çoldo dele atıp salıp ittin öly-
gınde j çoldun cıegine tařtar kelbedıner vele!—dedi Nurmam-
bet.

— Çoq men atrajın. qojo vergile—der iřendirdi. Qojo ver-
veske ajla qanca. Ořol řerden öltıyır qojuu qolunan kelbejt.
Eıter řan sooqalar, bul balaketten qutuluunın araketinde vo-
luřtu. Anan emne volıo da vařqa kelgenin koterök. Eköo
vek qarmaqan vojdon eřikke tyrtıp cıqardı da sarajdın eřı-
gin řaar alıřtı. Soldat arı řařtaqı eköony alıp kelip, tereze
sımaq bir teřikten mıltıqtarı kezetip qajtarıp qořıp, řoq
voldu.

Qandajdır, bir balaket cıqqanıın sezıp vardıy qaralıu,
ottu tegerektep, vařtarın çerge salıp oturuřat.

— Emi bir balaket volıoqoı ele—der kee bıri sarı sanaa.

— Atasının köry, qajda vırsañ bıri ölym, mandajda qı řor-
du keryvıyız. Čıyırqan kışı dele ölet turıajvı, Biz ıcın ölym
řanııy qı emes—der kee bıri qajrat verıp oturuřat. Otu řařa-
laj řajır qozqon coñ coqojlordon vıloo cıyır mandaj—teske j
oturqandar önderyn acıy kere alıřpajt. Čanqı alıp kelgen
eki řařa suusu qajnaqandan kijin vardıy velderınde j kru-
kaların suıyır cıyır, ıyır suudan suıyır alıřıp, ıcır řa-
tıřat. Bıroq bul qajnaqan suıa qatıy qılar ec nerseleri řoq.
Kee bırinde j qurqatqan pandın qaldıqtarı volıo, eıter kici-
neke jden velyıyır alıp, ıynöıy vılsun ıcın qımandajdan
tıřtep çerıp, öz napsilerin öylery aldařat.

Sırttan qandajdır bıri dıvyrt uıuldu. ıyır suu ıcır otur-
qandardı vardıy taıyırar eřık řařqa közderynın qıyırta-
rıın cıberıřıp, qoldoru řaldajır kruzkalar tyıyır ketkende j kö-
rıydu. Qarasa, vařaqı soldat qoldon vořoru menen berkilerine
curqaqan vojdon çerıp, eercıtip kelgen eken. Sarajdın eřıgi řart
qana acıylar, kyılöngön vojdon tert soldat mıltıqtarı kezep
kırıp kelıřtı.

— Seni urqan kimisi—dedi soldat vařcıy; anın öıynde

kenedej adamgercilik ыражымъ çoq, beti tultuq, murdu salanda-
qan, özy saar neme ele.

Kemelenur qajra turqan soldat Bolottu kersetty.

— Beri сьq!

— Al сьqrajt, мына мен! Вьсьььр çeseң—der Toqtoqul eldin
arasьnan suurulur сьqть.

— Beri сьq, qoqçolovoј...

Toqtoquldu daqь bir deme qьlavь degen oј menen Bolot
qajratьna kelip:

— Qьlarьñ emne?.. der çulunur alqa сьqть. Tigi çaqьnan
dajar volur turqansьr bir soldat мыльqтьñ qundaqь menen
ooz talaşьra Bolottu berip qalaqanda, mañdajьnan segiz tiş
ьqьr ketip, oozu qьзы ala qan volur esi oor сьqьldь.

— Brdaqan мына uşul aqmaq... der Toqtoquldu kersete
bergende anь da terkige alyşь.

— Ваарьñдын keviñ bir. Silerdі мына uşundaј yjretyy kerek—
deşip, şorduulardьñ şorun qatььr, aјavaј terkileşip, anan
ketiştі. Çarьm saattan kijin Bolot esine keise, aјlanasьndaqьльñ
vardьqь qьзы ala qan volqonun kerdь.

Ertesi erteñ menen kenedej tamaq bervej, kereeli kecke
acqa ajdadь. Çoldo vesara Nurmamvetti qajaşajaј aјtqanь
усун urup ölturyşty.

— Aјla varьь. Ölgence qajrattuu volqula, azьr keterböске
sara varьь...

Qьзы өrtteј zalimden
Qьььraqan al varьь...

der Toqtoqul şordoştoruna qajrat aјttь; сьнь andan vaşqa em-
ne qьlmaq? Aval oşondoј volucu.

Janvar 1940-çььь, Frunze.

AQAJEV QUBANЬC

TYŞYMDӨ

Çaj mezgil, çarqьraqan veşim ubaq,
Salqьñ çel çyryp turat betten сьлар,
Çajloonun көк şiberi qandaj sonun
Urunur soqqon çelge miñ qulpunat.

* *

Ala-Too munarlanьr vojun kerip,
Sozqonsuјt nurluu kyngө qolun berip,
Şandantьr erme toonun asqa, zoosun
Bulbuldar çan çьrçatат kyysyn terip.

* *

Aqaqtaj tunuq suular kenen sajda
Sunalьr aqьr varat alda qajda,
Qaraqaj, arca, qajьñ, qalьñ vadal—
Turqandaj çanь şaar, volur pajda.

* *

Kez көryp sonundardь, çyrek tolqur,
Aralap көк şiberde çyrsem oјnor,
Qьзы çyz coqco saqal bir qarьja
Çanьma kelip qaldь çьlqa vojlor.

* *

Bilbedim al qarьja keldi qajdan,
Çoq ele vizdin elde andaj adam.
Biroq da çьluu sezy çyrek qozqor,
Qol sunur aldьñ toso verdim salam.

* *
—Kelesiz sapar tartyp uzaq çerden,
Bolosuz siz qarýja qajss eiden?
Degende al qarýja tike qarap:
„Şaşraçyn sadaqasý ajtýp berem“.

* *
Dedi da söz baştady şanduu kylyp,
Sekeden moncoqtoqon terin sygyp,
Çumşaq çel çaqtyrqandaj ekөөvyzdy
Aqýn betten sýlar turdu çygyp.

* *
Qýrdalduu kezek kelgende
Qýrçýjek ucat emespi.
Qarija sözyp, çaş qýrcýn—
Qadýrlar uqat emespi.

* *
„Кукыктөј сајрап таңдақ
Бір серимді қазајып.
Уқыр тур тыңсар садақа—
Үлгі сөздөн ајтајып:

* *
Кургөң—кургөң çygurtyp,
Кулыкты minsen bir qýzýq
Aj dalýndý qubantýp,
Asýldý kjsen al qýzýq.
Azamat erge tavýlsa,
Ajnektej suluu çar qýzýq.

* *
Baatýrdýn kerky maңdaјda,
Qor volup ömyr öpösyp
Qorqunsaq volup tajmanba.
Qavýlan şerdej qajtraçyn—
Qasýnyp najza saјqanda.

* *
Belegim bolsun bul qomuz—
Куумды certip bilip al,
Ајтқанымды unutraј,
Çyregyne tylyp al.

* *
Basar çolum uzaq çol,
Qoş sadaqa ketejin,
Bilbesen atým Toqtoquј
Barar çerge çetejin.

* *
Dedi da ыqamdadý alqa vasýp,
Aјtalvaj pikirimdi qaldým şaşýp,
Kөгөnde Toqtoquјdun asý көзyp
Çyregym tolqundady, suudaj taşýp.

* *
Boj kerip qubanycta көzymdy acsam,
Sunalýp aq мамыqta, yјde çatam.
Şandanýp aqyn torqoj şat saјraşýp—
Куп сықар, çылдыз tarap, taң da atqan.

* *
Өmyrlyk unutulbas, сыqqыс esten,
Kөрсө al qымбат vaaluu tyşym eken.
Үс қылдуу ундыу қомуз қурц қалемим
Тоқомдој ақын волом, куусын certem.

TOQTOQUL ÇANA BULBUL

Çaŋqaj tyş, çajdın çibek çeli eset,
Ajmalar betteriñdi erkeletet,
Çyromyn waqıt aralar, çaşyl şiber
Tolquğan aralaşır gyl-wajsecek.

* *

Bir bulbul sajrar turdu tañşır talba,
Tolqutur çaş çyröky uny qandaj!
Sen bulbul taqyldajsyn men-mensinir,
Sьrqandaj es aqynqa qaraan saibaj.

* *

Çoq, bulbul andaj ojuñ emes tuura
Beri qara, söz ajtajyn turcu uqa:
Çetpejsin çan talaşır sajrasan da
Qьrözdьn uluu aqьnь Toqtoqulqa.

* *

Bulbul da: uqur turcu, Çumabegim
Qubattajm awdan tuura ajtqan kewin,
Biroq da qacan saqa—men qьjьntьn
Çetkirbej Toqtoquldan ötөm—dedim.

* *

Der ajtır, bulbul meni sözge çьqtь,
Biroq da, menin ojum tuura çьqtь;
Kecirgin andaj bolso, dedim daqь
Urmattar taazim ettim aqьn quştu.

TOQTOQUL TOONUN BULBULU

Sөz—almaz, sьja—deniz, көңyl—tolqun,
Duşmanqa aqьn ьrь wogoon bolsun,
Nacarlar çaldьraşsyn, qaltьraşsyn
Kyryldөp coq denizden tolqun soqsun.

* *

Qaragьr tuman çerdі qartaqanda,
Өmyrdyn gylы solup çatqanьnda,
Aqьlman necen aşyl өtyr ketken
Turmuştun ceksiz tereñ azavьnda.

* *

Zulumdar seni daqь alyş ajdar,
Kişender eki qolun bekem wajlar,
Çyrgөndө eriksizden too ьyrkyty
Ajnektej colpon көzün wal-wal çajnar.

* *

Erkindik woştönduqqa umtulqandar
Qajqьlyu temir tordo çatradьь.
Padyşa, gubarnator rajьmsьz
Qььsьn qьzьl qanqa malwadьь,
Өmyrdyn gylы solup, çyрөk soqroj
Qajqьgьr qaq talaada qalwadьь,
Ojionvos acuu, tattuu turmuş sьgьn
Qajqьgьr adam zattar tarpadьь,
Eñseşip atar tañdь kutyşkөndөr
Bel wajlar şattьq kyysyn tarpadьь.

* *

Mal waqqan, egin alqan eldi ьrdadьn
Sajmaluu Ala-Тodoj çerdі ьrdadьn,

PORTRETİN KƏRBƏDYM

Toqtoqul aqın eleñ anıq daana,
Brdasañ kim ıraazı volbojt saqa.
Tatıqtuu tatınaqaj şirin sözüñ,
Tarıja kelesekke verdi maqa.

* *

Ezirip eldi ezgen vaj-manartın
Çaltanvaj ır menen betin aqan
Toqtoqul el kylygy, tañ vulbulu,
El usyn ajanvastan erk talaşqan.

* *

Aqındın ar bir aytqan sözy altın,
Brdacañ eldin muñun, el qıvanıñ.
Unutraj asıl sözüñ qımtıat vaalar,
Urmattajt tıvölükke sovet qalqın.

* *

Aqındın sözy tereñ, tili cecen,
Toqtoqul ölgön emes tıryu eken,
Ar kynu aqındarqa aralaşır
Turmuştın ulam çañ sırtın cecken.

* *

Aqıl var oñlor turam, bıroq köz çoq,
Kərvəduym kər nerseni uşu armanım.
Kərvəduym Toqtoquldun portretin,
Antse da qolım menen sıjaladım.

TOQTOQUILDUN ALYM SABAQ ıRLARı

Çaqş ırсыда кун тьнм, тун уjqу çoq; keede bir birin
ajıtyşыр, keede өткөн vaatырlar çönyndөкү, syju çönyndөкү
uzun çomоqqо salыр qоjup el bir yjgө şыqalыр olturuşar ele.
Toqtoqul aytqanda, çaqş ырсыlar kelgende yjdyn icin el bilje-
gender menen el aqsaqalымın dep syvөөsyn көтөргөндөр ee-
ler alыр, voz valdar menen qыз-kelinder eşikte, cıjdın tyvu me-
nen çavьqtын astыnan көzdөгү çытырар, yjdy çыrtыр çıberіşer ele.
bras, ырсынın icinde aqылqa vaj, ojqо kylyk, elge çaqынın el
avdan syjөр ele, urmattaar ele. Talantтуu ырсынın атаqь qa-
qazqa çazyvasa da, at çaly çetken çerge tildin usı menen
tarap keter ele.

Vajlar, manaptar ырсынın adamдын icindeki eñ төмөnkysy
qatarında vaalaşqan. Alardь өз eşiginde ыrdatыр, өз sojulun
soqturuuqa тырşqan. Elge qarşы тарыja берген. Oşol şarttan
uzar сыqalvaj vaj, manaptarqa çaldаныр ketip, oşol kezdeki
ырсылардын manar, vajlardын çar çaqыcsusu, çе volboso bir çaqын
kişisi өlse qыз-kelinderine qоşоq yjretkysy volup çyrgөndygy
daqь oşondop.

Ajы menen ajыдын, duvan menen duvандын manar, vajlarь,
mansar, namь usyn torqо varşыр, çaaqtaşыр, çaattaşыр qa-
lar ele. Ar bir manar өзynyn bet alqan çaqын çaryыр ystөm
voluuqa тырşar ele.

Oşondoј ucırda, bir çaqынın vaj, manaptarqa çorqqonu-
nan, ekinci çaqынın alarqa qоşomat qыluuqa yjrenyp, uruu-
culuq, çaatсыыq ireti menen cije vajlanьşыр, өзyn qоçоjunu-
nun qызмыкери деп bilip qalqan ырсылар da var ele. Manar,
vajlar өзynyn yj ырсына qarşы adamdarын çamandatar ele.
Brcь qarşы çaqтын ырсына çenilip qalsa aqa өlym, azar, ic-
keni irim, çegeni çelim volor ele. Egerde өзynyn manar, va-
jың, çer—suusun maqtar, uluqunun атаqын көтөрө ыrdasa, çeñ-
se, vajaqьdaј ele manar, vajынын артынан eercip, keede çoldo

atın toqur, çatsa vaşın çölör, artqanın icir, eskirgenin kijir çyrö verer ele. Oşondoј ысылардын ајтышнан қаж бир ивақтар- да namыс оту туталыр уруш, саваş сықар эле. Кеede ысылар дақ қажыстай ијленір, көк тал сојулдун алдында қалусу.

Албетте, сыққан көз, қарықан ваş, ајрықан бет, сынқан қол, кесілген қулақ кедейдікі, қалың буқаранық эле.

Вай манартар ертең менен сурданыşыр, қаақтаşыр тараşса, кесінде ақ воз веe сојуşур бирне бирі tartuu tartыр, ақа—ині, қуда—сөөк волуşур, mansавын вөлуşур, атақтарын көтөруşур қараşыр алыşар эле. Сынқан кедейдін буту сыныр, қоşомат қы- вақан ысылар қор волур тepsөөгүндө çyrö verer эле. Қоço- јундары ысылыериксе өзүн maқтатыр, өз турмуşун сыреттөтүр ырдатар эле. Волвосо, өткөн ивақтыда бир қуи киші аş тојдо ыр- дар çyргөн ысыларды қордоқондој қана:

... Тынқатар тынтөј degender,
Тутынунө ысы екен.
Çатақсылын итндеј,
Çавалақтар турсу екен,
Bularды қудай урсу екен—

дер, шыдындар çyгyp keter эле. Ошентір ал күндөрдө ысы көкүрегүн керіп, унун созур, çyрегүн толқутур бијик ырдооқо мүмкүндыгу волвоқондуқтан тушақан аттај вуçyрөp çyrö беруусу эле. Қадимкидеј толуқ ваалу ысы волур, бирөөнүн тар- шыуу çе қорқутуу менен емес, қалақандај ырдооқо erki çана ајлась çоқ өмыр өткөрө verer эле. Ар—kimді эле çамандар ыдај берууну ысылардын көву өзylөру эле қалақан емес. Бироқ темір тоқмоқ кустуу волсо, kijiz қазық çerge кирет деген сы- јақтуу волқон. Ошентір revolјutsijadan турун, çана revolјu- tsijanьн биринсі çыдарында ајтыşыр, tartыşрақан ысы волқон емес. Ошол kezdegi вай, манартар аларды бирне бирін ајтыşыр- вай, çамандатрај қојқон да емес.

Feodalizm doorunda—ошondoј ајтышуу менен вай, манартын қызматын қылууда çyргөн ысылардын туşунда çаşaқан, kijin sovettik турмуşтун çet çақасын қана көгyp қалқан ысылардын çанда биринін қана çана elge авдан çаqqандарынын тарыхта атақ қалқан. Ошondoј ашуу ашыр, таş ваşыр çyгyp, elдін çy- рөгүнөн орун алыр, аты өсрөј турқан ысы—ақындын бирі вол- қон илуу Тоқтоқул. (Тоқтоқулдун ајтыстары, çана алым савақ ыларынын тырлөру çөnyндө төмөндө ајтабыз).

Emne усун Тоқтоқул көркө çаşай турқан ақын екендигі çөnyндө verilуусу сурооқо çоорту Тоқтоқулдун өзүнүн ақы

keninen, турмуştan yјrenyp сықарқан оқуусунан табууға волот.

Тоқтоқул ақындарды уськө вөлет:

1. Çатақсылар; вular сөздыр, маанисине көnyл бервеј çе волвосо маанилуу сөздерды таар ајтууға қувагы kelвеј, ар қайсылын ваşын қоşур ертер бир demelerди ајта бергөnder. Көвунсө сөздын ијқашына қызықыр, көзды çумир қықыра берген ысылар:

Татардын оозу тар эле
Тааныş балдар бар эле...
Çе волвосо:
Ақсајдын ваşы алқынды,
Ақ вайтал оттојт салқынды.
Ајтрај қантир қојојун,
Азирет—арман dartымды—

деген сыјақтуу мааниси kelген, kelвеgenine қаравай ва- қыра veret. Андај ысылын артында сөз да қалыр çагывајт. Тоқ- тоқул андај ысыларды сыјгөн емес. Қайра берекеси çоқтуқун, keleşegi тардықын ајтқан.

2. Çомоқсылар; çомоқсу ысылардын қатарына қығыздақ "Манас" "Semeteј" сыјақтуу ваатылар çөnyндө, çе ваşқа оқујалар çөnyндөгү узун савақ керке салыр есен күндөр, ајлар ыдақандарды ајтқан. Вular, албетте, тыгөнвөгөн ken. Мындај ысылардын қатарына Тоқтоқулдун ајтуу војунса тарыхта белгилуу манассылар *Keldisek*, *Тынысек*, *Сақытбай*, *Ды- қанбай*, *Сојуке*, *Валық*, *Најманбайлар* кирет. Азыр волсо биз көргөн манассылардын ичиндегилерден Қаралајев Сајақрай, То- қолоқ Молдо, Moldobasan Musulmanқулов, Қоçеков Çапывај, Ырыммендејев Ақмат өсолордун izи менен вара çатышат.

3. Nusқоқсылар; сөзу терең, оју calқар, elge ақы насыјатын ајта, ој ојлој, замандын ал—çајын elge тыşындырө ыдақан ы- сы—ақындыр. Вularдын қатарына қығыз турмуşунан алқанда қадимкі Қалықул, Арстамбек, Молдоқылыс, çана ақын Тоқто- қулдун өзү кирет. Тоқтоқул өзү дақ ысылардын тыгын ајтыр kelіп: "eger силерден уруқсат волсо мен дақ ушл nusқоосу ысылардын қатарына кирsem керек" деп куыр қојсу екен. Сы- нында да Тоқтоқул өзүнүн ақындығы, çана ыдақан ырынын салмақ војунса ушл nusқоосу—терең ојлуу, ақы kenin асуу- су ысылардын қатарына кирет. Тоқтоқул мајда-çyјдөгө veril- веј, el çөnyндө, elдін турмуşы, çана тақдыр çөnyндө adam валасынын өмыру, çақшы турмуş, çарық кун çөnyндө ыдақан.

Eldin көз қаһы, армань, eldin tilegi, kelecegi мындай нусқоо-
cu ақындардын сьқармаларынан асық көрунур турат.

Тоқтоқулдун бардық ақындьқ сьқармаларынын мааниси ел,
ошондуктан анын айтанын дегени да, сьқармасынын бардық ту-
зу дақы:

Baj qurusun bitirejt,
Malajdyn aqyn byt berbejt.
Manap alqь vuzuldu.
Mal orduna kişi çejt.
Manap menen vajlarqa
Myndan көөнүм işenbejt.
Buqaradan тың сықsa,
Butu-qolun kişendejt—

деп ындаған ырь Тоқтоқул елге қақылық келуусу бир
қаһы турмушту көксөгөн волюусу. Мына ошондуктан қығқыз
ели дақы, өзүн еркин турмушқа, кыреşkө үндөгөн таланттуу
ақынь волюон Тоқтоқулун ес унутрай келетат. Тоқтоқул өзү-
нүн көзүнүн тыуусындө да ел емне үсүн ань сьжө турқандь-
қын тысынгөн. Тақыдынын ел менен тықыз вайланыстырған те-
рең ојулу ақылман ақындь kim ele unuta qojsun.

Тоқтоқул өзү феодализм доорунда туулуп (1864-қы) ошол
кезде XIX қылымдын ажақы менен XX қылымдын ваһында
важ-манартар қоққордој сьзүстыргөн ақындардын қамандар
айтыһна қатыспрай қалды десек елди алдақандьқ волор елс. Ал-
vette, көз асқандан ошол турмушту көргөн Тоқтоқул анын таа-
sirinde да волюон, шексиз далай вулқушур, silkіше да ketken.
Өзү кедей уј-вулөөсында туулуп, кедейлик турмуштун қор-
дуқун билгендиктен, қана ер қетип турмушту тааньр, eldin қор-
дуқ-зордуқта қаһар турқандьқын терең сезіп, ақа нағазь
волуп, eldin атынан ындај ваһтақан Тоқтоқул ақындардын ай-
тыһна да ваһқаса көз менен қарај ваһтақан. Қана қамандар
ындақан ырьсын ырын иққусу келвей, кеде андај ырьсықақоор
да бервей vastьгыр ketken күндөру волюон.

Бир манартын туқуруу војунса Тоқтоқулду ар қайсын
ваһын айтьр, иғуусулуқ қолу менен кедейлигин айтьр, қордоп
ындақан ырьсықа, сьдар тура алқан емес. Бироқ ошондо да
езиліп қатқан eldin өкүлу қатарында үнүн сықарьр:

Сақырын деп қордодун,
Сақыр да волю Тоқтоқул,
Саандан сыққан қорқотун.
Манарь еерсір ет қеген,
Мадьрақан сорқоқум!—

деп ындап, манарқа қоқомат қылақан кедейлерге қыдық
көзу менен қарақан қалданма ырьсылардын ветін асыр, елге
көрсөтүр салқан. Өзүнүн eldin ырьсы, eldin қызматкери еке-
нин ындақан.

Тоқтоқул ырьсын ақылмань, сесени волюондуктан қана
андај ваһа көкітөө, қамандоону тоотрој турқан волюондуктан,
ырьсылар Тоқтоқул менен вет алысқанда атајь сықатын деген
неет менен айтьсууну тартақыр қојушқан. Тоқтоқул сыжақты
улуу ақындар айтьсқа тақыр ваһқаса тыр берушкен. Тоқтоқул қана
ақа қатардаһ ақындар көвүнсө ақындар менен қай сьраһуу,
тааньһуу иретінде алым савақ айтьһьр ындаһқан ыларь көр.
Кеде бир оор оқујаны дақы елге таасирдуу қыһьр ајтуу үсүн
еки ақын бир биринен ырь менен ал-қай сьраһа кетет. Вуқа, Тоқ-
тоқулдун сықармасы војунса Еһмамбет менен Тоқтоқулдун,
Тоқтоқулдун Сивирден қайрыһьр келгенде учураһьр ындаһанын
мисал келтируыгө волот.

Тоқтоқул менен биринци қолуқушқанда Еһмамбет ырьс:

Buuruldun oozun kergen bejm,
Bu qudajym bergen bejm.
Musaryr volup ajdalqan.
Buulup qolu vajlanqan,
Bulbulum, Toqom kelgen bejm.
Burulusta carcavas,
Duldulum Toqom kelgen bejm—

деп қай сьрап, екинци қақынан соқылқан көркө Тоқтоқул-
дун қөнүн тысындырө ваһтајт. Тоқтоқул дақы өзүнүн оқуусу-
су волюон таланттуу ырьс Еһмамбетке—анын ақындьқын елге
айгинеөө иретінде:

Men Sivirge keterde,
Eһmambet, eercip қыргөн vala elen.
Ataqyn сықыр елне,
Aqyn volcu қан елен.
Ermeksiz elim qalvajt—деп,
Esimde sen var elen.
Aјtqанындај volupsun.
Aјlanьр қаққа қонupsun.
Qaalaқандај volupsun
Qajрыһьр қаққа қонupsun—

деп ырь менен қоор берет. Еки ақын, Тоқтоқулдун Сивирге
ајдальр ваһьр, қайра қасыр келиһине вайланыстыһьр ел қурц тил
менен, радьһа заманындақы теңдіксиздикти қана eldin муңун
ындап сальһат. Ушундај бир оқујаны тысындыруу иретінде қығқыз
елин ақындарь алым савақ ыды өнекет қыһьр, көр ындаһқан.

Toqtoququl çamandaşыр айтъшунун orduna aqyndardьn çolun асыр, ьrdьn çonyn yjrengony kelgen çaş aqyndardь ketermelөө, tarvijaloo neetinde bolqon. Al özynyn tolqunduu ьgn, şajьr qomuzunun keremetty kyyleryn, talaptuu, talanttuu çaştarqa yjretyuge, өз өneryn el uuldarynyn qolunda qaitьruu-qa өtө ьnta qoşqon. Al oşoncoluq taasirduy çana talanttuu aqьn—qomuzcu bolqon; aqьndar menen qomuzcular ань өзynyn oqutucusu, çol vaştocusu dep taаныşqan. Toqtoququl da өзynyn aldьna kelgen aqьn, qomuzculardь vajqar көргөн. Çana çolunan birdeme (өнөр) kele turqandarьna аjьrçsa nazar salqan. Özy атаjь аьm—savaq ьr ьrdaşьr da көргөн. Вuqa аньн Çalal-Abad oblastьndaqь uşu kynky qarьja aqьn Barьrqa, çana Qьrğьzstandьn el artisi, ordendyy aqьn Аьmquloqa ucu-raşqanьn keltirsek da volot.

Bir аjьlda, Barьr çaş kezinde Toqtoququlqa çoluqat. Oşondo Barьr izaat qьlьr:

Aqьndardьn icinde,
Toqo, artьq eken arbaqьn.
Qomuzdu kyuge kirgizgen,
Atь çoq, oron, narmaqьn.
Kerek boldu inine,
Sizden taalim almaqьm—

dep ьrdar taаныşat. Toqtoququl da quttuqtoo çoovun аjьr, Barьrнь ьrdata vaştajт. Özy da Barьrнь syrөp:

Qomuz menen берgen uşul savalyм,
Uqtum ele inim senin qavarьn.
Emdigin vөлөk ьrqa salamьn.
Uşu ьr menen seni ьnqa аlamyн:
Ker tyjynyn cecьnesen,
Cecendigin kim ьilet.
Keremetin volvosо,
Cevьrdigin kim ьilet—dejt.

Al ьrdь Barьr aqьn ular:

Arqar menen qilçanьn,
Ottor çerin kim ьilet,
Talьvaqan kylyktyn,
Toqtor çerin kim ьilet,

dep ьrdajт. Toqtoququl daqь vajqar көryu ycyn, vaşqa da-qь bir çolqo salьr:

Menendi salam taştajьz,
Turьajьndan vaştajьz,
Arqar qilça çajьtь,

Zoodo volot turьajьn.
Ar ösymdyk, mijvalar,
Toodo volot turьajьn...

dep bir savaq аjьr өtөт. Аqа Barьr:

Qazanьn teep çamandar,
Bьrçьratat turьajьn.
Yjdegy vala-çaqanь.
Cьrçьratat turьajьn.
Ajalьn teep qurçaqca,
Tьrçьratat turьajьn.
Kekirteker cengeldep
Qьrçьratat turьajьn—

dep ular ьrdaj vaştajт. Toqtoququl „turьajьndan“ çazьlatqa өtkөryp ьrdatьp ecen tyrgө salьp çorçosun cьqarьp Barьr-ньn kyctyy aqьn ekendigine көzy çetip, aqa aqьndьq çaqьnan taasirin tijgizyuge tьrьşat. Eñ ajaqьnda eñ çaqşь adamgerçilik mamile qьlьp, аньn aqьndьqьna syjynyp:

Inistin sendej unutrajт,
Toqtoququl aqan, özьndy.
Talaаqа inim taştava,
Menden uqqan sөzyndy—dep өtynөт.

Barьr Toqtoququldun mьndaj dostuq, kicivejildik mamlesine ьraazь volup, çana uluu aqьndьn өivөs emgegine vaa берip, qajтьr vара çatьp:

Çamьlvaqan cecensin,
Elge tijgen keregin.
Өtyр ketseң dyjnөdөп,
Kimge qalat ьelegin.
Çьrçьalçьlьq bul kynyn.
Qalal çerde val tilin.
Ajьrtatsan аjьrtat,
Icki аjьtьcu bir ьrym:
Çazьrьp qaçaz taştap ket,
Suraçanьm men inid—

dep Toqtoququldun tarьx vetinde ekendigin el aqьndarynyn icinde birinci iret көpçylykke аjьr өtkөн.

Toqtoququl аjьrçsa çaş aqьndardь өзynyn valasьndaj aldejer, qьldattьq menen өstyryuge vardьq kycyn çumşaqan. Al çana emes qaj çerde çaş aqьn var dese, oşoqo qulaqьn tyryp, özy varьp көrgysy, keneş берçisi kelgen adam volqon. Toqtoququl-dun bul çaqşь pejlinen qavardar volqon çaş aqьndar qantse da Toqtoququldu көryuge, andan aqьndьq çaqьnan, qomuzculuq çaqьnan ylgy aluuqa umtuluşqan.

Oşondoј Toqtoququldu eñser, izdegendin biri аньn аньq oqu-

cusu, azırgı ordendyy el aqıñ Alımqul Ysınbajev bolqon. Alımquldun bala kezinde Toqtoqul el aralar, Talasqa kelet. Toqtoqul Sibirde qasır kelgen, basqan izi suıj elek cıdar- dın birı volso kerek, Toqtoquldun kelgenin uqır, Toqtoqul qonqon yjge Alımqul varat. Bıroq ataqtuu qarıja aqındın ıstynə cıñdan gyl acır kele cıatqan cıaş ırcı Alımqul ujalır, sırdəp kire alıajıt. Eşikte Toqtoqul ısun kelip, vaş vaqalvaj turqan Alımquldun qavarın uqa dojır—Toqtoqul olıturqan- darqa ırdap cıatqan ıñın toqtotır, cıaş valanın kənylyn kə- tur, cıyregyn basuu, əzynə yjır alıñıu ısun, kənyldyy tyrdə cıaqır, tamaşalar ırdaj vaşajıt:

Qajıqda etken cıaş əmyr,
Qajta kelıejt vaşma.
Qasır cıyregı daldada,
Kelıejci votom qasma.
Eskirgen əmyr azına,
Kəre elekte sırdənyr,
Kəp ujalır, cıaşva.

dep ırdajıt. Alımqul cıyregy toqtolo tuşır, atasında volqon aqındın cıjdarı cıyryn kəryu ısun salam ajtır yjge kiret. Toqtoqul oşondo da Alımquldun sunqan qolun dojo vervej turır:

Çanıma otır, vevəgym,
Çaңcasy, cənyñ, kərejyn.
Çaş volso keti eskirip,
Çaş valam saqa verejin.

dep, cıanına qatar olıturqızır alat. Alımquldun „e“ de- dirvej ırdayın talar qılat. Alımqul daqı tutanır kıjgən ot- toj cııñdar:

Aq cınarqa vıñıldaı,
Qonqon Toqom amanıñ!
Aq qalraq qırgız ermegi,
Bolqon Toqom amanıñ.
Qoşo cıyır kəreñkyn
Aqındıñın nusqasın
Toqtolvoj ırdap cıyremyn,
Toqtoqul volso ıstatım...

dep ırdajıt. Toqtoquldun aşqan qomuzcu, cıana qıjın aqın ekendıgıne, anın ceksiz talantı taasır qıñır ənəry cııqa turqandıqına ışenet. Turadan tuura „əzymdın ıstatım Toq- toqul“ dep taanıt. Bıroq, al taanıqandıqınan aqın Alımqul cıaqlıqan cıoq. Antkeni uşu kındəky qırgız el aqındarın ıñın Toqtoquldun ıñın taamaı vılgeni, Toqtoquldun saltı

menen qomuz certkeni, aqın Toqtoquldun cııñduu ıñıarın el alıñna salqanda vıñvul ınyduy, cecen tıldyy qıñır kərcılyk- tyn kəz alıñna keltire vılgeni cıaqınan kəryktyu aqındın birı—uşul Alımqul. Oşonduqtan cıaş aqındı valasındaı, bir voqondaı alrecter, cıanındaı ısq kəyır ışenip, kelecıgıne teren oı cı- berip:

Açal cıetip, kın ınyır,
Adaşsam kəp el arandan,
Toqomdun ajtqan səzy dep,
Cıyqarvaj cıyrgın sanaandan.

dep ırdajıt. Toqtoqul da alıñn ala sezıctık menen ajtır sal- qandıqın tuşınıyuvyz kerek. Eldi ırdaqan, elge sıjəngən kı- şını—el ec ıvaqtıda unıtrajıt.

* *

Toqtoquldaqı daqı bir vətəncəlyk, al ı cıarıştıruu, səz cıarıştıruu iretinde alım savaq ırdı kəp ırdıaşqan. Əzynə ten- tuş talantuu ırcılar menen, asılkec cıoldoştoru menen elne teatr mildetin atqaruu iretinde ırdıaqan. Oşol ıñıarında alardın teren sezımdyy qırc tıldyy aqın ekendıgı etə sezılet. Eldin kənylyn acır, kılky—cıtıqtı əzy menen doşo eercite cıyryu- ny ar bir iri aqın əzynın mildeti dep vılgen. Toqtoqul me- nen Eşmamvetin saqal cənyndə ırdıaşqan vıl ajtqanvıvıza toluq kıvə volot. Eşmamvet Toqtoquldun saqal kıcıne vol- qonduqtan kəsə dep tamaşalar ırdajıt. Toqtoqul Eşmamveti cıd saqalsın dep tamaşalar ırdajıt. Ekə ten ele kelışımdyy kışı eken, bıroq kəp aqındıq menen səz tabuuda volqon. Eş- mamvet:

Adıraq ıytken cıekensin,
Ajtısqanda netesin
Aldastana quı kəsə,
Alıqında ıñı cıoq,
Toqtoqul, arana oqşos ekensin—

dese, Toqtoqul anı tosıp turıp:

Qara eckinin terisin,
Qaptar alqan ekensin.
Qajra—qajra cıelımdəp,
Cıaptar alqan ekensin—dep ajta salat.

Qanattı quşqa ıcuı qandaj oñoj volso, Toqtoqulqa ı ta- vıu da oşondoı oñoj volqon. Oşonduqtan alıbettyu, uzun sa- qalduu Eşmamveti kəz alıñna elestete dojır, murun cıttar alqansır:

Салдуу кара ажарда,
 Сапыдаган эмесин.
 Агааны көргөндө,
 Тапыдаган эмесин.
 Eki batman çyk artsa,
 Ödö cыqыр tartalvaj.
 Тапыдаган эмесин—деп ыдайт.

Мына ошентип ыдашыр кете беришет. Бирок өздөры теригишейт. Qajra uшундај сөздөрдү таар, еldin алдына ыдаар бергендиктери усун аqындыqтарына ыгаазь volушur сујуунур qалышат. Çалаңсаqал çөnyндө bir çыjn еldin көnyly толорлуq ыqqa аjландыгыр ыдаqан еl аqындагынын аqындыqына адам ыгаазь еle volог deйт.

* *

Qыqыз ыcыларынын көvy илgerи атcan турup, еki—ycөө qатарлаша qалыр алым саваq ыдашсу. Biz көрөгөндү аjтрајыq, выгynky көз алдыбызда турqан **Алымқул, Qалыq, Çапывај** ycөө bir çыjнда qатар турup ыдаqандыqтарын өзylөry да аjтыр çyryшөт. Atcan турup birge ыдашuu qыqыз ыcыларынын салты qатында volur qалqан. Birgeleşe ыдаqандын bir çaqшы çeri: еki kiшnin udaalaş cыqыр турqan доvuшу еldi өзynө bat tartcu, ыcылар да birin biri суrөp, qызыр, берилip ыдашсу. Çана еki эqын çарыша ыдаqанда кyкyлуу, çандuu сөздөр да кyтыр турqандај оозqо kire vere турqан.

Алым саваq ыдашuu да bir тьјанаq cыqара ыдоо çаqын qараqанда Тоqтоqул менен Ешмамбеттин ешөndin аjынын аcыр ыдаqандары çана Тоqтоqул менен Алымқулдун Аqваарь degen kelинди maqtар ыдаqандары аcыq misal volот.

Ешмамбет менен Тоqтоqул selde cалыныр çyргөн ешөndin алдамcь еkendigin birge ыдашыр, аны еldin алдында кyкy менен urup çыqышат.

Eldi агалар ажар, qоcqоr çыjнар kele çатqан ешөndi көрө sala анын çаjын еercip алqан еlге тышyндыруу усун ешөndin төвөcynө çавыша qалышат.

Ешмамбет ооз аqанда еle:

Qошушu шөer көркөк сөp,
 Kелишкен екен çergesi.
 Eл соqулса ыдаqан,
 Ешмамбеттин терmesi.
 Teitgi, еlyyдөн ашqан аq topu,
 Emne усун çыjмыдаp.
 Qоzqолup qалqан keldesi?—deйт.

Анда алдамcьны көрсө көzy qыcьсыр, тиш qыcьгар турqан Тоqтоqул:

Толqој tartqан аq арqан,
 Төр qашqа аттын кермест.
 Төр çыjнда гyлдөткөн,
 Тоqтоqулдун керези.
 Куну—tyny uqtavaј,
 Тын теретip çyрөm деп
 Ошонун тоqтолсој qалqан keldesi . .
 Аq seldecen ешөnden
 Азар—mundu мен көргөm.
 Ажар, qоcqоr çыjнаqан,
 Авијirstz çermendem—

деp Тоqтоqул çerине çetkire аjтат. Eki ыcь мындај birgeleşip ыдаqанда, даjым biri birin толuqtар ulар оltурат.

Al emi, еki ыcь kiшini maqtар алым саваq ыдаqанда да сөздөry qanattuu quштај ucat да турат. Keede ашыга, keede тышyрө аjтqан аqындар адамды сөzy менен таң qалдыгыр quвантат. Bir çансалыq qujquмдуu, çана аqыдуu сөздөрдү Тоqтоqул менен Алымқул ыдаqан „Аqваарь“ degen ырдан да аcыq тышyнуугө volот. Qалын топто, маjрамда, qыз-kelиндердин мандаjына kelip Алымқул менен Тоqтоqул ыдашат. Көтөрө салыр анын сьmвать менен sululuqun maqtашат.

Алымқул ваштар:

Көjnөгy appaq tuvardaј,
 Kercy Тоqо Ваарыны.
 Көк zoodon ucqан ulардај—dese,

Тоqтоqул:

Көтөryldым мен даqы.
 Balam, көргөндө тоqтоp туралvaj
 Көzyнды тыздөp, tiktep tur,
 Көр çашыныр uјалvaj.

Алымқул:

Qызыдан kijgen çeletken
 Qыqа таqқан sedepten.

Тоqтоqул:

Qыдыгыр çyгyp sendejdi,
 Kөrөdүm qыjla еleitten.
 Qышыныр menden uјалvaj.
 O balam, qызыqcu çашы çөнөtkөm—deйт.

Мына ұшунтп сuluu ајaldып сыратып, апынөз tentуsun tapqa-
нып, tentуs volqонduqtan алардын турмушу ојун—кылкы екен-
дигин елестетісет. Alvette vul ылар ајтышуу, қамандашуу емес, ел
ақьндағынып бирге ырдасқан *альт савақ ыларь* деп аталат.

Mejli альт савақ ыт, mejli терме ыт, mejli сујуу ыт ңе узун
қомоқ ыт ырдаса да Тоқтоқул өзунун ојунун салқарлығь, ақь-
лынып тереңдиги, тилин қурцтуғи менен өзунун тушундағь, қана
өзунөн кижинки ысылардын ісінде топ қылдыздын ісіндеги солрон қы-
дыздај volur вөлунур турат. Al қьрғьз елініп ақьлы volqондо
да—сылсы ақьлы, сесеп, ақьлы, насъјатсы ақьлы. Al қьрғьз елі-
ніп сылығь patriot uulu volqон. Öзу сонун адамгерчилікті, авижир-
ді, сымықты, асыл сезімді, адамсылықтып сонун ылғьлөрун өз
қыргьуне соқьлта биліп:

Сібек оңвос volсocu,
Сігіт өлвөs volсocu.
Сігіт менен қьз өлсө,
Сerge көмвөs volсocu—

деп, ең қоқорғи гumanistik сезім менен ырдасқан.

Тоқтоқул биздікі. Al ар қасан елдин атынан, елдин тилегин ы-
дасқан; ошондуқтан Тоқтоқул сотсиалисттик турмуштағь адам ва-
ласынып замандаш. Апын ыт биз менен бирге коммунизмге
арат.

MAZMUNU

	беті
1. Ақьн атама— <i>Альмқул Үсенсајев</i>	5
2. Тоқтоқул— <i>Самул</i>	10
3. Тоқтоқул— <i>Қалық Ақыјев</i>	13
4. Тоқтоқулдун естелігине— <i>Қалық Ақыјев</i>	16
5. Eкі ақьн— <i>Сьдықсекон Тьгьлсај</i>	18
6. Тоқтоқулду ескертп— <i>Қусанысбек Маліков</i>	29
7. Вулвулқа— <i>Бөкөнајев Қоомарт</i>	35
8. Тоқтоқулдун сыргьнде сыргөн кьндөры— <i>Сатқьн, Асдырасул</i>	38
9. Eskereviz— <i>Қусуп Турусөкев</i>	50
10. Тоқом есимде— <i>Сетиқасқьјева Nurkamal</i>	51
11. Тоо елініп торқоју— <i>Алысајев Midin</i>	53
12. Ақьндып мырдөсу— <i>Темірқул Үметаліев</i>	55
13. Сен сонун— <i>Тьнысөкев Ақтан</i>	56
14. Қомуз куусы— <i>Бөкөнајев Қоомарт</i>	58
15. Ақьндып кьсу— <i>С. Көкөнов</i>	68
16. Сынар қана вулвул— <i>Қусейін Есенқоқојев</i>	71
17. Nusqандь алдық— <i>Сьрқулөв Сөкерөк</i>	73
18. Атақьн қалды тарыста— <i>Султаналіев Сатар</i>	75
19. Тоо вулвulu— <i>Смар Шімејев</i>	76
20. Үндып кенци— <i>С. Әмырсөков</i>	80
21. Қолдоқи нир оқьја— <i>Сөкшен Ашусајев</i>	82
22. Тушымде— <i>Ақьјев Қусаныс</i>	91
23. Тоқтоқул қана вулвул— <i>Мамәетов Қумасөк</i>	94
24. Тоқтоқул тоонун вулвulu— <i>Усајыз Қарымшақов</i>	95
25. Ala-Тоо вулвulu— <i>Бакір Қумасајев</i>	97
26. Portretin көрөдөдүм— <i>А. Бердісајев</i>	98
27. Тоқтоқулдун альт савақ ыларь— <i>Q. Malikov</i>	99

Ўоптуу редактор *Ешмамсетов*
Технически редактор *Қасиров*
Сўрафана ўоптуу *Ғажнуллин I.*
Ўоптуу корректор *Қасымов Z.*

Терууе 15/VIII 40-с. берилди. Вазууа 17/X— 40-с. қол қолулду. Қарздын
форматъ 60×84. Вир вазма тавақта 37152 тамқа. Вадьоръ 7 вазма тавақ-
D—819. Қарзтамбас № 237. Заказ № 1263.
Тиразь 8000+100.

Фрунзе, типолитография № 1 „Дом печати“

